

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

M.G.S. HODGSON'IN TARİH VE TOPLUM TASAVVURUNDA
DİN: İSLAMİLEŞMİŞ MEDENİYET

HANDE KAYHAN

2501151324

TEZ DANIŞMANI:

PROF. DR. NURETTİN GEMİCİ

İSTANBUL – 2020

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : HANDE KAYHAN Numarası : 2501151324
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Danışmanı : PROF. DR. NURETTİN GEMİCİ
Tez Savunma Tarihi : 22.01.2020 Saati : 10:00
Tez Başlığı : "M.G.S. HODGSON'IN TARİHİ VE TOPLUM TASAVVURUNDA DİN: İSLAMİŞLEŞMİŞ
MEDENİYET"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL ÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞULA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. NURETTİN GEMİCİ		KABUL
2- DOÇ. DR. H. HÜSNÜ KOYUNOĞLU		KABUL
3- DR. ÖĞR. ÜYESİ MUHAMMED ZAHİT ATÇIL		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. GÜLGÜN UYAR		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ BÜNYAMİN AYÇİÇEĞİ		

ÖZ

M.G.S. HODGSON'IN TARİH VE TOPLUM TASAVVURUNDA DİN: İSLAMİLEŞMİŞ MEDENİYET HANDE KAYHAN

İslam'ın Serüveni'ndeki temel problem, insanlığın bilinçli tercihlerini ve bunların doğurduğu kümülatif sonuçları, başka bir ifadeyle toplumsal değişimin ve kültürel yapılanmanın seyrini takip etmektir. Hodgson İslam medeniyeti hakkında böyle bir takibin her şeyden önce tarihsel olduğu müddetçe insanlık için bir anlam taşıyabileceğine inanır ve İslam tarihini tüm insanlığı ilgilendiren boyutları ile ele almayı hedefler. Bu yaklaşım tarihçiyi oryantalist İslam tarihi araştırmaları içinde ayrı bir yere oturtur. Yeni bir kavram kullanarak medeniyeti oluşturan toplumun "islamîleştiğini" (islamicate) ileri sürer: İslamîleşmiş toplum ona göre iki ayrı veçheden, din ve medeniyet seviyesinden ele alınmalıdır. Dünya tarihini içine alan genel çerçevede, farklı kültürel unsurların baskınlığında ortaya çıkan sonuçları dinî kılan ise temelde insan ve kozmos arasındaki irtibatın kurulmasıdır. İnsanlığın manevi eğiliminin bir yansıması olarak ele alınan dindarlık tarihçiyeye göre sosyokültürel koşullardan bağımsız bir kimliğe bürünemez.

Bu noktada Hodgson İslamîleşmiş toplumun "dinsel ve kültürel gelenekler"ini tespit etmeye koyulur. Ona göre Bereketli Hilal'de doğup İran-Sami kültür terkininin yer ettiği Nil-Ceyhun bölgesini kuşatan medeniyet, saf İslam olgusu üzerinden açıklanamaz. İslam ancak kültür ve diyalog sürekliliğini sağlayarak bu geniş bölgede var olan köklü geleneklere nüfuz edebilmiştir. Medeniyetin İslamîleşmesi ile sonuçlanan bu sürece göre İslamî nitelik taşıyan kültür nesnelere var olan dinsel ve kültürel geleneklerin doruk noktasını temsil eder. Bu açıdan İslam'ın Serüveni'nde İslam, İslamîleşmiş medeniyetin kurucu unsuru olarak ele alınmamıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam medeniyeti, Dünya tarihi, Oryantalizm, dinsel gelenek, İslam'ın Serüveni

ABSTRACT

THE RELIGION IN M.G.S. HODGSON'S CONCEPT OF HISTORY AND SOCIETY: ISLAMICATED CIVILIZATION

The main problem in the Venture of Islam is following the conscious choices of humanity and their cumulative consequences, in other words, the course of social change and cultural structuring. Hodgson believes that such a pursuit of Islamic civilization may have a meaning for humanity as long as it is first and foremost seeks to address the history of Islam with all aspects of humanity. This approach puts the historian in a unique position in the studies of Islamic history driven by orientalist. He evaluated a new notion called “islamicate” or “islamicated”, used as main key in the Venture of Islam for the explication of a new civilization. According to Hodgson, islamicated society can be understood through two different aspects: religion and civilization. In the most general sense, the establishment of the connection between man and the cosmos is what makes the results of the dominance of different cultural elements religious in the general framework of world history. Religiosity, which is considered as a reflection of the spiritual tendency of humanity, cannot assume an identity independent from sociocultural conditions.

At this point, Hodgson try to identify the “religious and cultural traditions” of islamicated society. According to him, the civilization, which was first born in Fertile Crescent and surrounded the Nile to Oxus region where the Iranian-Semitic cultural composition took place, cannot be explained by the fact of pure Islam. Islam has been able to penetrate the long-established traditions that existed in this vast region only through the continuity of culture and dialogue. This process resulted the islamication of civilization, which led the cultural objects of Islamic civilization representing the culmination of religious and cultural traditions. In this respect, Islam is not considered as the constituent element of islamicated civilization in the Venture of Islam.

Keywords: Islamic civilization, World history, orientalism, religious tradition, Venture of Islam

ÖNSÖZ

İslam'ın Serüveni, toplumu tarih araştırmasının nesnesi kabul etmesi bakımından sosyolojik bir çalışma iken insan ve anlama dair sorularıyla sosyolojiyi aşan bir kapsama sahiptir. Bu bakımdan pozitivizm temelli sosyal bilimlerin koparttığı olgu ve değer arasındaki bağ, İslam'ın Serüveni'nde tarihsel hümanizm ile Hodgson'a özel bir yöntemle tekrar kurulmaya çalışılmıştır. Oryantalist geleneğe bağlı kalarak İslam tarihi araştırmaları yapan kimseler içinde tarihçinin İslam'ın insanlık tarihindeki yerini akademik kaygıları önceleyerek araştırdığı söylenebilir. Bununla birlikte yaptığım araştırma göstermektedir ki İslam düşünce geleneğinin kendi kavramlarının gelişim serüveni olmaksızın yapılan tarihî araştırmalar eksik kalır. Bu açıdan İslam'ın Serüveni tevhid, nübüvvet, velayet, akıl, bilgi, ihsan gibi kavramların toplumsal ve tarihî olarak nasıl incelenebileceğine dair teori ve değerlendirmelerden yoksundur. Bununla birlikte eser adalet, halkçılık, cemaat, imamet gibi kavramların tarihini sosyolojik koşullar üzerinden oldukça ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Bu bakımdan İslam'ın Serüveni'nin İslam düşünce geleneğine tam olarak nüfuz edememiş bir oryantalistin dünya tarihi yorumu olduğu unutulmamalıdır. Marshall Hodgson'a dikkatimi çekerek bu eseri derinlemesine incelememe vesile olan öncelikle kıymetli hocalarım Prof. Dr. Nurettin Gemici ve Prof. Dr. Ekrem Demirli'ye teşekkür ederim. Çalışmamı yaparken kucağıma aldığım kızım Latife ile yoğunlaşan gündelik hayatı benim için yavaşlatmaya çalışan başta eşim Ali Kerem Bey'e, eğitim sürecimin her aşamasında beni destekleyen kıymetli annem Zeynep Oya ve babam Ayhan Hasan Tabak'a teşekkürü bir borç bilirim.

İstanbul, 2019

Hande KAYHAN

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HODGSON'IN ORYANTALİST İSLAM TARİHİ OKUYUCULUĞUNDAKİ YERİ

I. HODGSON'A GÖRE BATI MERKEZLİ (EUROCENTRİC) İSLAM TARİHİ YAZICILIĞI	6
II. 'İSLAMİLEŞME (ISLAMİCATE)' VE 'İSLAMİLEŞMİŞ MEDENİYET (ISLAMİCATE CİVİLİSATION)' TERİMLERİ BAKIMINDAN HODGSON'IN ORYANTALİST İSLAM TARİHİ OKUYUCULUĞUNDAKİ YERİ	15

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM'IN SERÜVENİ'NDE KAVRAMSAL VE TARİHSEL ÇERÇEVE

I. İSLAM'IN SERÜVENİ'NDE ÖNE ÇIKAN NAZARİ KAYNAKLAR..	27
A. Annales Ekolü	29
B. Max Weber.....	31
C. Medeniyet ve Kültür Tarihi Çalışmaları	36
II. TARİHİ DÖNEMLERE AYIRMAK	39
A. Tarım Çağ içinde özel bir dönem: 'Axial Age'-Eksen Çağ	39
B. İslam'ın Serüveni'nde Tarihin Dönemlere Ayrılması	54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM'IN SERÜVENİ'NDE İSLAMİLEŞMİŞ MEDENİYETİ TESPİT EDEN YÖNTEM

I. HODGSON'IN İNSANLIK VE MEDENİYET TARİHİ OKUMA YÖNTEMİ: TARİHSEL HÜMANİZM	63
II. BEREKETLİ HİLAL'DE DİNSEL GELENEK: TESLİMİYETÇİ DİNLER.....	73

A. Peygamber ve Yaratıcı Eylem.....	76
III. DİN (RELİGİON) VE DİNDARLIK (PIETY) BOYUTUYLA İSLAM .	77
IV. DİNSEL VE KÜLTÜREL BİR GELENEK OLARAK İSLAM	83
SONUÇ.....	98
KAYNAKÇA.....	105

KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
Bkz.	: Bakınız
Bs.	: Baskı
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
M.ö.	: Milattan önce
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfaları Arası
s.y.	: Sayfa yok
t.y.	: Tarih yok
Ö.	: Ölümü
yy.	: Yüzyıl
Yay.	: Yayınları, Yayıncılık, Yayımevi
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

Avrupa’da ‘Doğu’ya yönelik ilginin ortaya çıkmasının nedenleri arasında akademik gerekçeler, göreceli olarak sosyopolitik nedenlerin gerisinde kalmıştır. Bu bakımdan dinî, siyasî veya ticarî amaçların ‘Doğu’ ile ilgili araştırmalara şekil verdiği söylenebilir. Misyonerlik ve sömürgecilik faaliyetlerinin farklı alanlarda yol açtığı çalışmalar, tarih yazıcılığında oryantizm diye isimlendirdiğimiz geleneği ortaya çıkarmıştır. Bu sürece bağlı olarak akademik anlamda modern İslam araştırmalarının tarihsel gelişim aşamalarının neredeyse tamamı da 20.yy’ın ortalarında oryantist araştırmacılar tarafından şekillendirilmiştir¹. Bir din olarak İslam, oryantist tarih yazıcılığında dinler tarihinin, medeniyet tarihi çalışmalarının ve Müslüman halklar hakkındaki araştırmaların konusu olmuştur. İslam’ı toplum ve medeniyet çalışmalarının bir unsuru olarak inceleyen oryantist tarihçilerin genel tespiti, İslam’ın Müslümanların davranışlarında gözlemlenebilecek ortak bir kültürel kimlik oluşturmada başarısız olduğu şeklindedir. Bu başarısızlık aynı zamanda fethedilen bölgelerle birlikte sınırlara dahil edilen farklı toplumlardan yeni bir medeniyet inşa edilememesinin de sebebi olarak görülmektedir. Oryantist İslam tarihçileri, Müslüman toplumların gündelik hayatında karşılaşılan kültürel farklılıkları, insanlık tarihinde İslam dünyasının medeniyet seviyesinde kabul edilebilecek özgün bir kültürel kimliği oluşturamadığına dair iddialarına dayanak olarak göstermektedir.

Buna uygun bir şekilde Hodgson da Müslüman toplumların sahip olduğu kültürel çeşitliliğe ve bu toplumların gelenekleri arasındaki farklılıklara dikkat çeker. Hatta ona göre aynı toplum içinde farklı ideallerin İslamî olduğunu savunan ve birbiriyle çatışan Müslüman grupların varlığı, aynı bölge içinde dahi durumun karmaşık yapısını ortaya koymaktadır². Bu bakımdan Hodgson’a göre de İslam dünyasının en belirgin özelliği, Müslüman toplumlar arasındaki farklılıktır: “İslam tarihinde, bireysel anlamda İslam olma fiili, neticesi bakımından değerlendirildiğinde kendisini gösteren ‘hayatın bütünlük ve birliği’, ‘İslam’ tarihsel olarak ele

¹ Marshall G.S. Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, Phoenix Yay, Çev: Berkay Ersöz, Editör Prof. Dr Hasan Onat, Ankara, Aralık 2017, c. 1, s. 67.

² Marshall G.S. Hodgson, *İslam’ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, Çev: Metin Karabaşoğlu, İz Yayıncılık Yenişafak, İstanbul, 1993, c. 1, s. 14.

aldığındığında neredeyse yok olmaktadır.³” Oryantalist İslam tarihçileri bu çeşitliliğe dayanarak Müslüman toplumları ‘İslam toplumu’ olarak nitelemeyi mümkün kılanın, sadece bireysel teslimiyet yada bireyin inancı anlamındaki İslam olduğu iddiasında bulunmuşlar ve bu tespiti İslam dünyasının aleyhine yorumlayarak araştırmalarını sürdürmüşlerdir. Onlara göre, İslam toplumunun dinî temelleri ve kültürel başarıları özgün olmayıp din ve kültürü de zaman-mekan koşullarına göre ‘tevarüs edilen değerler’ üzerinden inşa edilmiştir. Buna karşın Marshall Hodgson ise oryantalistlerin öne sürdüğü tespitlerden yola çıkarak farklı bir sorunsal geliştirmiş ve İslam tarihini, kendisine ait yeni kavramlar ve farklı bir yöntemle ele almıştır. Erken dönemi itibariyle Avrupa’da İslam tarihçiliği oryantalizmin gerekçelerine bağlı olarak daha yerel ve ideolojik amaçlarla yürütülmüşken Hodgson, İslam tarihini daha evrensel bir çerçevede ele alarak onu dünya tarihinin bir parçası olarak görmeyi başarmıştır. Nitekim ona göre tarih yazıcılığında Batı merkezli(eurocentric)* yöntem genel olarak Avrupa toplumları dışındaki toplumları, özel olarak İslam tarihini analiz etmek için yeterli değildir. Bu nedenle Hodgson oryantalistlerin Batı merkezli kavramlara dayanarak yaptıkları tespitlerin geçerli olduğunu düşünmekle birlikte sorunu tam da burada görmekte ve Avrupa merkezli kavramlar dışında bir medeniyet tasavvuruyla İslam dünyasının anlaşılabilirliğini iddia etmektedir.

Oryantalist İslam tarihi yazıcılığının gelişim süreci açısından değerlendirildiğinde Hodgson bu bakımdan oryantalizmin problemleriyle dünya tarihçiliği kapsamında yüzleşen ilk akademisyendir denebilir. Tarihçi için Batılı kavramlar ve tarihsel dönemlendirmeler, Orta Çağ-Yeni Çağ gibi zaman bildiren ve

³ Hodgson, *İslam’ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, 1993, c. 1, s. 17.; ‘...bugün dünya nüfusunun sadece yedide biri Müslümanlardan oluşmasına rağmen İslam’ı benimsemiş halkların çeşitliliği göz önünde bulundurulduğunda İslam’ın diğer geleneklere kıyasla eşsiz olduğu görülmektedir. Sıcak ve kurak bir iklimde yaşayan Arap toplumlarında doğan İslam, kısa sürede uluslararası bir din haline gelerek en soğuk kuzey bölgelerinden en yağışlı tropik bölgelere kadar hızla yayılmıştır. Yine de İslam’ın ulaştığı her yerde, o dönemde revaçta olan İslamî ideallere dayalı benzer ölçütleri ve yaşam tarzlarını tüm Müslümanlara benimsetmeye yönelik sürekli bir baskı söz konusu olmuştur.’ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, c.1, s. 115.

*‘eurocentric’ terimini Avrupa merkezli yerine Batı merkezli yöntem şeklinde kullanmamızın nedeni Hodgson’ın ‘Batı’ terimi için belirlediği kullanım alanı ile ilgili bir tercihtir: ‘Modern dönem ele alınırken ‘Batı’ teriminin kullanılmasında yarar görüyorum çünkü bu terim modern kalkınma/gelişme hattının Avrupa tarafında kalanları isabetli biçimde ifade edebilmektedir.’ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 80.; Tarihçinin Batı, Batılılaşma terimlerine yüklediği anlam Cilt 1, 1. bölüm 2. Kısımda ele alınmaktadır.

Avrupa, Batı, Ortadoğu gibi mekan bildiren terminoloji, İslam medeniyetini oluşturan toplumun kültürel kimliğini analiz etmek için yanıltıcıdır. Oryantalistlerin İslam tarihi hakkındaki hatalı tespitleri ona göre Batı merkezli tarih yazıcılığından kaynaklanmaktadır. Tarihçiye göre Batı kültürü ile İslamileşmiş kültür arasında bir karşılaştırma yapmak zorunludur: “Modern Çağ öncesi İslamileşmiş kurumları ve kültürel kalıpları, modern Batıninkilerle karşılaştırmak ve bu mukayeseyi adeta temelde farklı halklar arasında bir mukayese imiş gibi ele almak hiç de doğru olmaz. Böyle bir karşılaştırmmanın çağlar arasında bir mukayese olarak ele alınması daha uygun düşer.”⁴

Hodgson, Batı merkezli(eurocentric) tarih tasavvurunun aksine, İslam’ın Serüveni’nde İslam’ı bir din ve aynı zamanda kendi çağının koşullarında dünya tarihi içinde değerlendirildiğinde bir dünya medeniyeti olarak ele almaktadır. Ona göre bir din olarak İslam, insanlık tarihinde merkezi Bereketli Hilal⁵ olan İslamileşmiş* medeniyetin oluşmasında açık bir role sahiptir. Tarihçi, bu medeniyetin kendine has bir kültürel gelenek oluşturduğunu öne sürmektedir: “Bu medeniyetin geleneklerini; birçok formu ve birçok etkinlik alanı ile bir İslamileşmiş medeniyetin varlığından söz etmenin mümkün olmadığı önceki bir zamandan başlayarak izledikçe, gelişmekte olan tarihsel bir fenomen olarak, büyük bir medeniyetin fikir verici bir örneği ile karşılaşılır. Bütünleşme ve parçalanmanın, doğuş, olgunlaşma, çökme ve yeniden canlanmanın her bir derecesi, bu örnekte çok farklı tarihi kalıplar içerisinde gözler önüne serilir.”⁶

⁴ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 31.

⁵ Bu ifade, bugün Irak ve Suriye siyasi haritası ile gösterilen bölgeyi Filistin, İsrail, Ürdün, Lübnan’ı da içerecek şekilde daha geniş bir çerçevede kapsamaktadır. Özellikle vurgulanan husus, İran ve Arabistan Yarımadasının orta bölgelerinin Bereketli Hilal tanımına dahil olmadığıdır. Bereketli Hilal’i bölgenin geri kalanından ayırmayı gerekli kılan unsur buranın ticaret kavşağı konumunda olması ve bunun sonucu olarak bölgedeki şehirlerde kendisini gösteren kozmopolit yapısıdır; ‘Suriye ve Irak, uzun süredir Sami kültürel geleneklerinin yurdu olan Bereketli Hilal’in esas kısımlarını meydana getiriyorlardı.’ Hodgson, *İslam’ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, 1993, c.1, s. 197.

*“İslamileşme” 1993 ve 2017’de yapılan İslam’ın Serüveni tercümelerinde “islamicate” kelimesini karşılamak için tercih edilmiştir. Dr M. Zahit Atçıl’a göre bu tercüme yerine “İslamsı” veya “İslamsılaştırma” şeklinde bir karşılık da düşünülebilirdi. Nitekim ona göre İslamileşme, İslamî olmaya veya İslam’a geçiş şeklinde de anlaşılabilirken İslamsılaştırma bu kargaşayı bertaraf edecek bir tercüme olacaktır. Ancak Hodgson’ın kullandığı bu kavramın Türk düşünce hayatına “İslamileşme” şeklinde yerleştiği görülmüştür. Bu nedenle çalışma boyunca bu kavrama “İslamileşme” şeklinde karşılık verilmiştir.

⁶ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 29.

Hodgson'ın ortaya koyduğu şekliyle toplumlar arası sürekli diyalogun ve İslamlaşmış medeniyetin oluşmasında tek etken İslam, tek aktör Müslümanlar değildir. Hodgson, bir medeniyeti diğerlerinden ayırt etmeye yarayan kültürel kimliği ve bu kimliği ortaya çıkararak kültürel ortaklığı, kendi tarih yöntemine has ölçütlere göre tarif etmiştir. Başka bir ifade ile Hodgson sosyal bilimlerde medeniyet fenomeni ile değil, tarihlendirilebilir hadiselerle ilgilenir. Bu bakımdan o, her şeyden önce bir tarihçidir. Bu nedenle Hodgson'ın medeniyet tanımı Toynbee ya da Spengler gibi insanlık tarihinde medeniyetleri konu edinmiş tarihçilerin medeniyet tanımından da ayrılır. Bununla birlikte Hodgson'ın medeniyet telakkisi ve İslam tarihi yazıcılığı, tarih araştırmalarının gelişim sürecinden kopuk bir şekilde ele alınamaz.

20.yy'ın ortalarına doğru Avrupa'da gerek Annales ekolünün gerekse kültür çalışmalarının gelişmesiyle İslamiyat araştırmalarında erken dönem oryantalist geleneğin de bu gelişmelere bağlı olarak evrilmeye başladığı söylenebilir. Örneğin Fernand Braudel'in, Akdeniz'in merkezî konumuna ve Avrupa tarihinin gelişimindeki etkisine dikkat çekmesiyle tarih araştırmalarında coğrafi sınırlar ve mekan hakkında yeni yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. İslam kültürü hakkında Gustave von Grunebaum gibi oryantalistlerin edebiyat ve dil üzerinden yürüttüğü çalışmalar, İslamiyat araştırmalarında siyasi tarihin kültürel olgularla ilişkisine dikkat çekmiştir. Bu sürecin sonunda tarih araştırmaları kültürü etkileyen dil, antropoloji, ekonomi, politika, düşünce, bilim, ekonomi ve şehirleşme gibi tüm alanları kapsar hale gelmiştir. Tarih biliminin araştırma sahasını genişleten toplumsal kültür çalışmaları, tarihte bütünsellik ilkesinin ortaya çıkmasında önemli bir etkidir. İslam'ın Serüveni de kültürel etkileşim ve bütünsellik ilkesinin tarih araştırmalarına hakim olmaya başladığı bu sürecin bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır.

İslam'ın Serüveni'nin en genel iddiası, İslam'ın insanlık tarihindeki yerinin tespit edilmesinde tarihsel bütünsellik ilkesinin gözetildiğidir. Tarihçi temelde İslam'ın evrensel anlamda insanlık için ne ifade ettiğini, medeniyete şekil veren öncü unsur ve bir din olarak insanlık tarihine nasıl ve hangi evrensel değerleri katarak eklemlendiğini sormaktadır. Bu noktada Hodgson, İslam'ın doğuşuna dek insanlık tarihine yön veren değerlerin tümüne en az İslam kadar bir önem atfetmiştir. Bu çalışma bölgede var olan kültürel gelenekler karşısında İslam'ın tarihçi tarafından

nasıl ele alındığını sormaktadır. Çünkü din ve bilhassa İslam bir yandan bireyin Hakikatle irtibatı açısından dikey ve zamana sığmayan bir boyuta sahipken, diğer yandan her toplumsal olgu gibi zamanlı veya hadistir ve yatay boyutta akar. Bu karşılıklı dinin toplumsal bir hadise ve kurum olarak Hodgson tarafından nasıl ele alındığını sorgulamayı gerektirir. Tez kapsamı itibariyle Hodgson'ın tarihçiliğinin dayandığı temelleri ortaya koymayı amaçlar. Böylece tarihçinin din ve toplum arasındaki ilişkiyi nasıl kurduğu aydınlatılmış olacaktır. Bu amaç doğrultusunda ikinci bölüm tarihçinin nazari kaynakları ve kendine has gerekçeleriyle oluşturduğu İslam tarihi dönemlendirmesi hakkındadır. Bu dönemlendirmenin gerekçeleri tarihçinin birey, din ve toplum üçgenindeki ilişkinin nasıl yaşandığı hakkında fikirlerine ışık tutacak niteliktedir. Son bölümde hedeflenen din, kültürel bütünleşme ve İslamîleşmiş medeniyet hakkında Hodgson'ın görüşlerini ortaya koymaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HODGSON'IN ORYANTALİST İSLAM TARİHİ OKUYUCULUĞUNDAKİ YERİ

I. HODGSON'A GÖRE BATI MERKEZLİ (EUROCENTRIC) İSLAM TARİHİ YAZICILIĞI

Hodgson'nun Batı merkezli İslam tarihi yazıcılığı hakkındaki eleştirisi 'Garp', 'Batı' ve 'Batılılaşma' terimlerinin kendi tarih yazıcılığındaki kullanımını ortaya koyması ile iç içe geçmiş bir değerlendirmedir. Tarihçi bu bakımdan birtakım kritik kavramın kullanım alanını yeniden belirlemeye ihtiyaç duymuştur. Batı merkezli tarih yazıcılığının ana omurgasını oluşturan kavramların yeniden tanımlanma sürecinde Hodgson'ın eksik bularak tamamladığı ya da tamamen reddederek yaptığı bu değerlendirme, İslamiyat araştırmacılarına tek tek yöneltilen eleştirilerden daha kapsamlıdır. Ona göre Batı, tarih sahnesine Modern Teknik Çağ'ın itici gücü olarak çıkmıştır. Ancak Batı'nın, kendisini dünya tarihinin akışından soyutlayarak sadece bu çağın kazanımları çerçevesinde ürettiği değerlerle 'ilerleme' başlığı altında tanımlaması hatalı bir yaklaşımdır: "Avrupa'da yaşanmış olan süreci basitçe 'ilerleme' başlığı altında anmak belki aceleci bir yaklaşım olur. Bu sözcük ahlaksal bir yargı içerir: Gerilemeye veya salt duraklamaya zıt bir anlamda kullanılan 'ilerleme', bir hedefe doğru ya da en azından iyi bir yöne doğru hareket edilmesini ima eder. Bizim modern yaşamımızın hangi yönlerinin daha iyiye hangilerinin de daha kötüye gitmiş olduğu ise tartışılabilir.⁷" Yine diğer büyük kültürel gelenekleri, geçmişinden ve kendisini de bu geleneklerden ve toplumların kültürel diyalogundan kopuk bir şekilde ele alması da tarih bilimine uygun değildir: "Modern Çağ öncesi İslamileşmiş kurumları ve kültürel kalıpları modern Batıncularla karşılaştırmak ve bu mukayeseyi adeta temelde farklı halklar arasında bir mukayese imiş gibi ele almak hiç de doğru olmaz. Böyle bir karşılaştırmanın çağlar arasında bir mukayese olarak ele alınması daha uygun düşer.⁸"

⁷ Hodgson, a.g.e., 2017, c. 2, s. 215.

⁸ Hodgson, *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, 1993, c.1, s. 31.

Hodgson, karşılaştırma kriterlerinin doğru tespiti kadar İslamileşmiş medeniyet ile Batı medeniyeti arasında yapılacak karşılaştırmanın gerekliliği konusuna dikkat çekmiştir. Çünkü kültürel bakımdan Doğu ve Batı kutuplaştırması ile aralarına belli bir mesafe ya da kopukluk yerleştirilen bu medeniyetler, ona göre aynı kaynaktan beslenerek serpilmişlerdir: “İslamileşmiş kültür, Ortaçağ’ın Garbı üzerindeki çok yönlü etkisi, özellikle de bilim ve teknik beceriler konusundaki etkisi dolayısıyla, Modern Garbın günümüz dünyasına sunmuş bulunduğu uzun vadeli kültürel tahavvüllerde bile önemli bir paya sahiptir.”⁹ Tarihçiye göre İslamileşmiş medeniyet ile Batı medeniyetinin kökleri büyük oranda aynıdır. Bu medeniyetleri ortaya çıkaran itici güçler kadîm Bereketli Hilal’in kentsel ticaret geleneği, İbranî din çağrısı, klasik Grek felsefi ve bilimsel kültüründen oluşmuştur. Hodgson bu ortaklığa dayanarak şöyle der: “Batılılar için İslamileşmiş medeniyet benzer, yine de oldukça farklı bir kardeş medeniyeti temsil eder; onunla ilgili bilgiler, mukayeseler ve zıtlıklar suretiyle, medeniyetlerin doğası olduğu kadar Batı medeniyeti de aydınlatılabilir.”¹⁰

Hodgson’a göre İslam dünyası hakkında modern tarzda incelemeler öncelikle Batılı bilginler tarafından yapılmış ve üç farklı koldan gelişmiştir. İslam tarihi yazıcılığına yön veren araştırma sahasının ilki tarihçiye göre Osmanlı İmparatorluğu araştırmalarıdır. Avrupa’nın tarihinin ve haritasının belirlenmesinde önemli bir rolü olan Osmanlı İmparatorluğu, sefir ve diplomatların bakış açısıyla kaleme alınmıştır. Bu çalışmalarda İslam toplumu hakkında Osmanlı’nın başkenti İstanbul’da yapılan gözlemlerin genelleştirilmesiyle sunulmuş bir İslam dünyası tasviri ağır basmaktadır. İkinci bakış açısı İngiltere’nin imparatorluk sürecinde Hindistan’ın imparatorluğa katılımından sonra gelişmiştir. Hindistan’daki İngiliz memurların araştırmaları, onları İslam dünyası hakkında çalışmaya yöneltmiştir. Bu araştırmalarda genel olarak Delhi’nin imparatorluğa katılması, İslam dünyasının tarihindeki doruk noktası şeklinde ifade edilmektedir. Son olarak Hodgson öncelikle İbranca üzerine çalışan ve Arapça’ya bu nedenle dolaylı bir şekilde ilgi duyan filologların açtığı araştırma ayağını sayar. Bu araştırmalarda Arapça’nın konuşulduğu en canlı şehir olması nedeniyle filologların merkezleri olarak Suriye ve Mağrip’le birlikte esas olarak Kahire’yi kabul

⁹ Hodgson, *a.g.e.*, 1993, c.1, s. 29.

¹⁰ Hodgson *a.g.e.*, 1993, c.1, s. 29.

etmeleri ile Batılı bilginlerin İslam dünyasının tasviri hakkındaki çalışmaları Kahire merkezli gelişmiştir¹¹.

Tarihçiye göre İslamlaşmış medeniyeti ele alırken bu medeniyetin Batı'nın etkisinden nispeten uzak orta kesimlerinin ihmal edilmesi, farklı kollardan İslamiyat araştırmaları sahasına giren tüm Batılı bilginlerin göz ardı etmede buldukları ortak bir noktadır¹². Ona göre Batılı bilginler: "Bereketli Hilal'in ve İran'ın Şii nüfusunun ağırlıklı olduğu ve Batı'nın etkisinden nispeten uzak orta kesimleriyle görece pek az ilgilenmiştir...Bugün bile İslam'ın ilk yüzyılları haricinde...bu orta bölgeler ihmal edilmeye meyillidir.¹³" Hodgson'un kendisi bu bölgeyi ihmal etmemekle birlikte oryantalistlerin İslam tarihini konu edinen çalışmalarını, özellikle kendisinin dikkat ettiği iki ölçüte göre değerlendirdiği söylenebilir: Tarihçilerin İslam tarihinin başlangıcı olarak belirledikleri zaman-mekan bağlamı ve bu ilk ölçüitten yola çıkarak tespit edilen İslam'ın ait kılındığı toplum ve kültürel gelenek bağlamı. Hodgson tarafından bu iki ölçüte göre değerlendirilen oryantalist İslamiyat araştırmaları, bu çalışmalar İslam tarihi bakımından ele alındığında belli yaklaşımların temsilcileri olarak karşımıza çıkmaktadır: İslam tarihini Arapların tarihi olarak inceleyen tarih yazıcılığı, İslam tarihini dünya tarihi içinde ele alma gayesine dayanan farklı yaklaşımlar, İslam'ın Hıristiyanlıkla karşılaştırılmasına dayalı tarih yazıcılığı ve İslam medeniyetinin İslam dini ile aynı süreçte ortaya çıktığına dayanan tarih yazıcılığı.

Hodgson İslam tarihinin Arapların tarihi olarak incelenmesini, bir yönüyle Batı merkezli tarih araştırmalarındaki milliyetçi ve filolojik eğilimin bir yansıması olarak görmektedir. Bu yaklaşımın nedeni, medeniyetler arası kategorik ayrımın genel olarak filologlar tarafından belirlenmiş olması ve böylece medeniyetin 'tek bir dilin veya kültürel olarak birbiriyle bağlantılı tek bir dil grubunun yazını aracılığıyla taşınır aktarılan şey'¹⁴ olarak ele alınmasıdır. Bu yaklaşım araştırmacıları, Arap dilinde doğan kültür ile İslamî kültürü bir tutma yanılığine sürüklemiştir¹⁵. Bu bağlamda Batı düşüncesinin İslam'ın tarihsel önemi hakkındaki takdiri, Arap yanlısı bir eğilim

¹¹ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 67-68.

¹² Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 67-68.

¹³ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 68.

¹⁴ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 58.

¹⁵ Hodgson *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 70.

tarafından sınırlandırılmış durumdadır. Bu durum, İslam dünyasının bir medeniyet olarak görülmesine engel olmaktadır ki Hodgson'a göre İslam medeniyeti, iki binyıldan fazla bir süredir İran-Sami dünyasında devam etmekte olan dinî, kültürel ve siyasal düşüncenin doruk noktasını temsil eder¹⁶. Bunun dışında Akdeniz'in Avrupa tarihi üzerindeki doğrudan etkisi tarihçiler tarafından araştırılmak istendiğinde, yazılı kaynaklar bakımından zorunlu olarak Arap-İslam dünyası ile karşılaşmış ve büyük ölçüde Arapça, konuyla ilgili temel kaynak olarak kabul edilmiştir. İslam dünyasında konuşulan diğer diller ise tali unsurlar olarak geride bırakılmıştır¹⁷. Hodgson tarafından oryantalist çalışmalardaki Arabiyatçı eğilim, İslamileşmiş toprakların orta bölgelerinin ihmal edilmesinin bir nedeni olarak değerlendirilmektedir. Bu durum ise tarih çalışmalarında İslam'ın ortaya çıkmasından önceki bölgesel özelliklerin, kültürel geleneklerin göz ardı edilmesi ve İslam medeniyetine ait tüm değerlerin miras alındığı şeklindeki bakış açısının ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır:

“İslamî kültür’ ile ‘Arap dilinde doğan kültür’ü bir tutan bu bilginler İslam’ın doğuşundan önceki tüm ‘Arabi’ öğeleri -yani Arabistan Yarımadası’na özgü tüm kültürel unsurları- sanki İslamî kültüre özgülmüş gibi ele alacaklar ve bu doğrultuda Arabî nitelikteki Bedevi adeti daha sonraki tarihlerde Bereketli Hilal’de yaşamış diğer Müslüman halklar arasında karşımıza çıkmadığında ise o adetin kaybolmuş veya terk edilmiş olduğunu varsayacaklardır. Benzer şekilde Süryani, Fars veya Yunan kültür öğelerinin Müslüman nüfusun büyük bölümünün...atadan kalma geleneklerini oluşturduğu bir gerçek olmasına rağmen, bu öğeleri Müslüman Arap yaşamına sonradan girmiş ‘yabancı öğeler olarak ele alacaklardır. Bazı bilginler için ‘İslam’ dan önce’ deyimini genel olarak İslam’ın Nil’den Ceyhun’a kadar uzanan bölgede yerleştiği tüm toprakların İslam’ın doğuşundan önceki halini değil, sadece İslam’ın doğuşundan önceki Arabistan’ı ifade eder¹⁸.”

¹⁶ Steve Tamari: ‘Secondly, their appreciation of the world historical importance of Islam is limited by an Arabist bias which blinds them to Islamic civilization as, in Hodgson’s radical reformulation, the culmination of religious, cultural, and political foment in the Irano-Semitic world that had been underway for more than two millennia.’, Steve Tamari, ‘The Venture of Marshall Hodgson: Visionary Historian of Islam and the World’, New Global Studies, 9/1, Southern Illinois University Edwardsville, USA, 2015, s. 73–87, https://www.academia.edu/13020572/The_Venture_of_Marshall_Hodgson_Visionary_Historian_of_Islam_and_the_World

¹⁷ Hodgson, *a.g.e.*, c.1, s. 69.

¹⁸ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 70.

İslam tarihini Arapların tarihi olarak inceleyen tarih yazıcılığının neden olduğu bir diğer yaklaşım, İslam medineyetinin dayandığı değerlerin sadece Arap çölünün değerleri olduğunu öne sürerek yapılmaktadır. Buna göre çöl kültürü dışında ortaya çıkan tüm değerler ‘ödünc alınmış’ sonrasında bunlar, göçebeler aracılığıyla taşınarak varolan medeniyete eklenmiştir¹⁹. Bu bakış açısında İslam medeniyetinin Batılı bilginler tarafından yavan görülmesinin önemli bir nedeni; tarihsel anlamda yazılı bir gelenek oluşturmamış ve kültürel mirasa sahip olmayan Arap dilinin, İslam dini etrafında şekillenen toplumun ve medeniyetin kültür dili olmasıdır²⁰. Batılı bilginlerin alışık olduğu şekliyle, insanlık tarihi boyunca kurulmuş medeniyetlerin dilinde, kendilerinden önceki yazılı geleneklerin etkisi kuvvetle hissedilmekteyken İslam medeniyetinde yüksek kültürel geleneğin oluşum süreci bu anlamda alışlageldik bir sürekliliği takip etmez: “Kültürlü insanların vicdanlarının bulunduğu bilinçli edebiyat düzeyinde İslam’ın gelişi, o halde, kültürel süreklilikte, bile geldiğimiz büyük medeniyetlerin hiçbirinde bir eşine daha rastlanamayan büyük bir çatlak oluşturmuştur: daha geniş bir mirasa sahip medeniyetlere daha alışık gözlemciler üzerinde bir gençlik-yada toyluk- izlenimi uyanmasına yardım edebilen bir çatlak²¹.”

Sonuç olarak İslam tarihini Arapların tarihi olarak inceleyen tarih yazıcılığı, İslam tarihine Arap tarafgirliği dayatmak için üretilmiş bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir. Hodgson’a göre İslam tarihçilerinin ve araştırmacılarının, zamanın sosyal gelişmelerinde Arap ailelerinin azınlık rolü üstlendiğini kabul etmeleri gerekmektedir²².

Oryantalist İslam tarihi yazıcılığında takip edilen ve tarihçinin kendisini de dahil ettiği diğer yaklaşım İslam tarihini, dünya ve insanlık tarihi içinde ele alma

¹⁹ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 138.; Hodgson örnek olarak Joseph Chelhod’un ‘Introduction a la sociologie de l’Islam: de l’animisme a l’universalisme (Paris, 1958)’ (İslam sosyolojisine giriş: animizmden evrenselliğe) çalışmasının bahsettiğimiz gerekçeler dolayısıyla ırkçı bir bakış açısına sahip olduğunu ve bu nedenle tarihçinin eserinin oldukça yüzeysel kaldığını belirtmektedir. Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, c.1, s. 96.

²⁰ ‘Örneğin İslam’dan önceki Arabistan’ın kültürü kendi zamanında bile marjinal bir kültür olmasına rağmen İslam döneminde önem ve ağırlık kazanacaktı. Nitekim epey ustalıkla olmasına rağmen pek zengin bir içeriğe ve üsluba sahip olmayan Bedevi şiir geleneği İslam’ın doğuşundan önceki dönemlerde ne Yunanların ne Aramilerin ne de Perslerin dikkatini çekebilecek yetkinlikteydi.’ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, c.1, s. 252.

²¹ Hodgson, *İslam’ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, c.1, s. 35.

²² Hodgson *a.g.e.*, c.1, s. 137.

gayesi taşır. Buna uygun bir şekilde Hodgson'ın İslam'ın Serüveni'ndeki temel amacı, İslam'ın kültür geleneğinin dünya tarihi içindeki yerini tespit etmektir. Ancak bu amaç, tarihçiye göre dünya, 'Şark' ve 'Garb' şeklinde tasnif edildiğinde ve kültür tarihi bu kutuplar içine sıkıştırıldığında değer kaybetmektedir. Bu doğru yaklaşımın yanlış bir yorumuna örnek olarak Hodgson, kendisi gibi İslam tarihini dünya tarihi içinde değerlendirmeye girişmiş tarihçi Jörg Kraemer'ı örnek göstermiştir: "Jörg Kraemer, *Das Problem der Islamischen Kulturgeschichte*²³(İslam'ın Kültür Tarihi Problemi) adlı eserinde, kültürün 'Helenik' karakterini diğer unsurlarla dengelemeye çalışarak soruları manidar bir şekilde ele almış bulunuyor. Ne yazık ki Kraemer, birçok bilimadamı gibi hala hayali bir 'Şark' hakkındaki savunulamaz kanaatleri doğru kabul etmekte, böylece çalışmasını büyük ölçüde boşa çıkartmaktadır²⁴."

Bu yaklaşımın görece daha yerinde bir örneği olarak Hodgson, William McNeill'in 'The Rise of the West (1963)'ini (Batı'nın Yükselişi) örnek gösterir. Bu çalışmayı ilk gerçek dünya tarihi olarak niteler. Bunun nedeni, Hodgson'ın yaklaşımına uygun bir şekilde eserde toplumlar arası ilişkilerin merkeze alınması ve tarihe 'tek bir bütüncül tarihsel terkip' olarak yaklaşılmasıdır. Esere atfettiği öneme rağmen Hodgson, McNeill'in İslam ve İslam toplumu hakkındaki yorumunu çok yetersiz bularak İslam tarihi yazıcılığında Avrupa merkezli yaklaşımın bir örneği olduğu için karşı çıkmaktadır²⁵. McNeill, Afro-Avrasya bölgesini Afro-Avrasya Ökümenesi (Oikoumene) şeklinde tanımlamış, burayı İslam dininin gözlendiği meskun yer olarak tespit etmiş ve İslam hakkındaki yorumunu bu noktada bırakmıştır. Bu nedenle McNeill, çeşitli inanış ve kültürel gelenekleriyle bu meskündeki toplumlardan medeniyeti ortaya çıkaran itici güç olarak İslam'ın etkisini göz ardı etmiş olmaktadır. Hodgson McNeill'in İslam'ın bu meskündeki dinlerden biri olarak ortaya konduğu Nil-Ceyhun Ökümenesi tanımını, İslamlaşmış medeniyetin ortaya çıktığı meskun bölge olarak kabul eder²⁶.

²³ Jörg Kraemer, *Das Problem der Islamischen Kulturgeschichte*, Tübingen, 1959

²⁴ Hodgson, *a.g.e.*, c.1, s. 25, dipnot 7

²⁵ Hodgson *a.g.e.*, c.1, s. 84., dipnot 1

²⁶ <http://www.iranicaonline.org/articles/hodgson-marshall>

Bir başka yaklaşımda ise İslam tarihi yazıcılığı, İslam'ın çeşitli şekillerde Hıristiyanlıkla karşılaştırılması ile yapılmaktadır. Bu kıyaslamamanın bir şekli bazı tarihçilerin İslam tarihini, İslam ve Hıristiyanlığın beslendiği kültürel kaynakların ortaklığına vurgu yapmaları ve dayandırmaları ile sonuçlanmıştır. Tarihçi Carl H. Becker'a ait olan *Vom Werden und Wesen der Islamischen Welt*²⁷ (İslam Dünyasının Oluşumu ve Doğası üzerine) bu bakış açısına sahip bir eserdir. Eserin amacı 'modern çağ öncesi Hıristiyan ve Müslüman toplumların büyük ölçüde ortak kültürel kaynaklardan beslenmiş oldukları'nı açığa çıkartmaktır. Bu görüş daha sonra G.E. von Grunebaum tarafından *Medieval Islam*²⁸ (Ortaçağ'da İslam) eserinde farklı bir şekilde, Müslüman ve Hıristiyanların dünyaya bakış açılarındaki paralelliklerin tespit edilmesi üzerinden, tekrar ele alınmış ve Hodgson'a göre bu yaklaşım Grunebaum tarafından geliştirilmiştir²⁹.

İslam ve Hıristiyanlığın kıyaslanmasına dayanan bir diğer görüş, İslam'ın Hıristiyanlığın eksik bir versiyonu ya da onun tahrif edilmiş bir şekli olduğudur. Hodgson'a göre, ne denli incelikte ifade edilmiş olursa olsun, bu görüşe büyük bir kuşkuyla yaklaşmak gerekir. Hodgson bu yaklaşımı şöyle tarif eder:

“İslam'a bir nebze olsun meşruluk kazandırmaya meyilli Hıristiyanlar arasında İslam'ın, Hıristiyanlığın ifşa ettiği hakikatin kesilip biçilmiş, tahrif edilmiş halini sunduğunu savunmak gibi bir eğilim söz konusu olmuştur. Bu eğilimdeki Hıristiyanlara göre İslam, bir ve aynı hakikatin sadece bir kısmını gözler önüne serip diğer kısımlarını tahrif ederek gözlerden gizlerken Hıristiyanlık, İslam'ın hakikat hakkında sunduğu sınırlı manzaranın ötesine geçerek hakikati bir Müslüman'ın kavrayamayacağı bütünlüğü içinde ifşa etmektedir. Benzer şekilde Müslümanlar da tarih boyunca Hıristiyanlığı İslam'ın çarpıtılmış veya yoldan sapmış hali olarak görmüşlerdir³⁰.”

Tarihçi, Hıristiyanlık içinden bu eğilimle yapılmış İslam yorumuna Louis Massignon'u örnek gösterir.

²⁷ Carl H. Becker, 'Vom Werden und Wesen der Islamischen Welt', *Islam-studien*, c.1, Leipzig, 1924

²⁸ Gustave E. Grunebaum, *Medieval Islam*, University of Chicago Press, 1946, ed 2, 1953

²⁹ Hodgson, *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, 1993, c.1, s. 26.

³⁰ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 54.

Hodgson, İslamiyat araştırmalarında bu Şekilde karşımıza çıkan Hıristiyanlık ve İslam'ın tarihsel olarak birlikte ele alınması ve kıyaslanması metoduna 'kaynaştırıcı asimilasyon yöntemi' adını verir; bu yöntem, derinlemesine bir tarih okumasından ziyade, yüzeysel bir okumayla iki farklı yapı arasındaki ortak unsurları tespite yönelmiştir. Bu Şekilde incelendiğinde her iki gelenekte de birbirine benzeyen öğelerin varolduğu görülecektir. Ona göre ise ortak ya da benzer noktaları ön plana çıkararak yapılan tarih okumaları, incelenen geleneklerden her ikisinin ya da en azından birisininin yanlışlanması ile sonuçlanmaya mahkumdur³¹. Bunun nedeni, iki geleneğin de hakikat iddiasında bulunmasıdır: İslam ve Hıristiyanlığın her ikisi de hakikatin tek sahibinin kendi geleneklerinde olduğunu iddia etmektedir. Bununla birlikte kaynaştırıcı asimilasyon yöntemi ile yapılan tarih okumaları, tarihçiye göre ahlakın ilahi vahye göre düzenlenmesini talep etmede ortaklaşan bu iki din ve onun etrafında gelişen gelenek arasındaki temel farkların göz ardı edilmesine neden olur. Esasen derinlemesine incelendiğinde bu iki gelenek, Hıristiyanlık ve İslam'ın vahiy tanımındaki farklılık dolayısıyla birbirinden ayrılmaktadır³².

Hodgson'ın tarih okuyuculuğunda özellikle vurguladığı ilkelere bir tarihî çıkarımların mukayeseye dayandırılmasıdır. Yoksa ister belirtilmiş olsun ister olmasın, ona göre her tarihçinin sorgulamasında 'olabilirdi, olmuştur, olmaktadır' gibi cümeler aslında yapılandırılmıřtır³³. Bu bakımdan Hodgson'ın, oryantalist İslam tarihi okuyuculuğunda eksik bulduğu ve eleştirdiği temel nokta, ilkesel olarak karşılaştırılmalı tarihsel çalışma yönteminin eksikliğine dayanır: "Tüm tarihi çıkarsamalar açık ya da kapalı mukayeseler vasıtasıyla gerçekleştirilir. Eğer bu tür mukayeseler kıyaslanamaz unsurlar üzerine temellendirilirse sonuç yanlış çıkar. İslamiyat çalışmalarında siyaset, din, edebiyat, gelişme, çökme vb konular hakkında, bu tür yanlış kıyaslamalar üzerine kurulu Batılı deneyimin farklı evrelerinden neşet etmiş bir dizi yanlış varsayımlar yer almıştır. Modern ağ öncesinin İslamileşmiş ortamına uymayan modern Batı koşullarına mukayese edilebilirlik varsayımına dayalı

³¹ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 55.

³² Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 56.

³³ Albert HOURANİ, Batı Düşüncesinde İslam: Marshall Hodgson ve İslam'ın Macerası, Doruk yay, Çev: Celal A. Kanat, İstanbul, Ocak 2010, s. 105.; Marshall G.S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilisation*, Chicago Press, USA, 1974, c.1, s. 26. dipnot 16.

sorular ortaya atılmış, gerçekten yerinde sorular ise gözden kaçırılmıştır. İslamileşmiş topluma has özelliklerin neler olduğunu bilmemiz gerekmektedir.³⁴”

Son olarak Hodgson, İslamileşmiş medeniyetin aniden ortaya çıktığı ve yayıldığı şeklindeki İslam tarihi okuyuculuğunu reddetmektedir:

“Fakat İslamileşmiş uygarlık ile açıktan ilişkilendirilen şeyler, İslami gelenekle girilen etkileşimlerden ziyade, mevcut eski gelenekler dahilinde yaşanan birtakım bağımsız gelişmelerden doğdular. Bunlardan bazıları İslam’dan çok uzun bir süre önce ortaya çıkmışlardı. Şu halde İslamileşmiş uygarlığın gebelik döneminin, yani özgün geleneklerin şekillendiği ve biraraya toplandığı döneminin yeterince açıklanmamış olduğunu kabul etmek gerekir. Bu dönem yeni bir alt kültürün ortaya çıktığını gösteren en önemli olaydan –Muhammed’in yaşamından- epey önce başlamış ve epey sonra bitmişti³⁵.”

Kültürel süreklilik bakımından Hodgson’a göre İslamileşmiş ve böylece İslam medeniyeti diyebileceğimiz bu medeniyetin tarihi İslam bilim geleneğinde karşımıza çıktığı gibi Peygamber’in hayatından başlatılarak değil, İslam’ın ortaya çıkışından önceki geniş süreç içinde değerlendirilerek ele alınmalıdır. Bunun bir sebebi İslam’ın, kendisini İbrahimî dinlere bağlamasıdır. Ayrıca tarihsel olarak ele alındığında İslam da İbrahimî dinlerin ortaya çıktığı mekanı paylaşmaktadır. Tarihin bu döneminde aynı mekanı paylaşan toplumların gelenekleri bakımından değişim; yenilik ve kültürel süreklilik ele alınmadan ortaya konabilecek nitelikte değildir. Bilakis toplumsal yapı, yeniliklerin kök salması bakımından değerlendirildiğinde kırılmalıdır. Bu nedenle yenilik istisnai bir durumken Hodgson’a göre İslamileşmiş medeniyet böyle bir

³⁴ Hodgson, *İslam’ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde. Bilinç ve Tarih*, c.1, s. 38.; ‘Bununla beraber her türlü tarihsel yargı apaçık veya örtük kıyaslamalar yoluyla verilir. Böylesi bir kıyaslamamanın temeli olarak birbirleriyle kıyaslanamayacak unsurlardan yararlanılırsa hatalı sonuçlar elde edilir. İslam araştırmalarında siyaset, din, edebiyat, ilerleme ve gerileme ve başka benzer konular hakkında, böylesi yanlış kıyaslamalara dayanılarak Batı deneyiminin evrelerinden çıkarılmış bir dizi yanlış varsayım ortaya çıkmıştır. Sorunlar, modern öncesi İslamileşmiş uygarlık bağlamında anlamsız olan modern Batı ile ilgili durumların sözde kıyaslanabilirliği zeminine dayanılarak ortaya atılmıştır; buna karşılık gerçekten yerinde olan sorunlar da sıklıkla gözden kaçmıştır. Nelerin İslamileşmiş topluma özel olarak açıklanması gerektiğini bilmek için önce genel olarak Modern öncesi toplum için nelerin olağan olduğunu bilmemiz gerekir. Uzmanlar bile bunun gibi noktalarda sık sık yanılgıya düşmüşlerdir; dolayısıyla diğer okurlara daha geniş olan bağlamın anımsatılması daha da çok gerekli olacaktır.’ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, c.1, s. 146 dipnot 2

³⁵ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 145.

istisnanın örneği değildir. Ona göre İslamişleşmiş medeniyet, içinde bulunduğu zaman-mekan koşullarına olabildiğince bağlı bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Bu bakış açısıyla Hodgson İslam tarihini dünya tarihinin geneli için belirleyici olan Eksen Çağ (Axial Age) (m.ö 800-200) döneminden başlatır. Bu dönemlendirme ismini varoluşçu filozof Karl Jaspers'ın insalık tarihini ele alırken kullandığı özel bir terimden alır. Bununla birlikte Hodgson zaman-mekan bağlamında İslamî kültürün, İslam'ın ortaya çıkmasından önceki geniş bir tarihî sürece ve mekana yayılarak incelenmesinin, dinî unsurların arka plana atılması anlamına gelmediğini belirtir³⁶. Ona göre İslam inancının tesis edilmesinden sonra ortaya çıkan medeniyet, İslamî bir nitelik taşımaktadır ve Müslümanlar: "...zamanla kendi ibadet ve akideleri kadar, kurumları, sanat ve edebiyatı, ilim ve fenni, sosyal ve siyasi teşekkülleri ile de bu inancı taşıyan yeni bir toplum vücuda getirmeyi başardılar. Ki bu kurumların, sanat ve edebiyatın, ilim ve fennin, sosyal ve siyasi teşekküllerin hepsi, açıkça İslamî bir mühür taşıyordu³⁷." Sonuç olarak İslam'ın Serüveni boyunca Hodgson, Nil-Ceyhun Ekümenesindeki kültürel sürekliliği mevzu edinmiş ve bu sürekliliği takip etmeye çalışmıştır. Oryantalist İslam tarihçilerinin çalışmalarını değerlendirirken de tarihinin bu eserleri, tarihte kültürel sürekliliği takip etmeleri ölçütüne göre değerlendirdiği söylenebilir.

II. 'İSLAMİLEŞME (ISLAMÍCATE)' VE 'İSLAMİLEŞMİŞ MEDENİYET (ISLAMÍCATE CİVİLİSATION)' TERİMLERİ BAKIMINDAN HODGSON'IN ORYANTALİST İSLAM TARİHİ OKUYUCULUĞUNDAKİ YERİ

Hodgson İslam medeniyetinin dünya tarihindeki yerinin analizi bakımından kendisine kadar yapılan tarih çalışmalarının doğru bir bakış açısına sahip olmadığını düşünür. İslam tarihi, oryantalist araştırmalarda olduğu şekliyle Avrupa merkezli (eurocentrism) Batılı kavram ve kategorilerle incelendiği müddetçe insalık tarihi de

³⁶ Hodgson, *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, 1993, c.1, s. 25.

³⁷ Hodgson, *a.g.e.*, 1993, c.1, s. 1.

bütünsel bir şekilde anlaşılamayacaktır³⁸. Bu nedenle tarihçinin bir yandan kendisini oryantalist geleneğe bağlı İslam tarihçilerinden ayırmak istediği söylenebilir. Diğer taraftan Hodgson'ın kullandığı terminoloji çoğunlukla oryantalistlerin geliştirdiği kavramlardan oluşmaktadır. Ancak tarihçi, kullandığı 'Avrupa, Batılı, modern, medeniyet, Gelenek, Oikoumene, Axial Age, Batı-Garp, Şark-Doğu' vb kavramlara, kendisinin uygun bulduğu yeni tanımlar vermiştir. İslam'ın Serüveni'nde terminoloji Batılı kavramların yeni veya inceltmiş tanımlarından oluşur. Bu terminoloji ile İslam tarihi hakkındaki analizlerin daha isabetli hale getirilmesi hedeflenir. Tarihçi bu yaklaşımına 'revizyonist yaklaşım'³⁹ adını verir.

Örneğin İslam'ın Serüveni'nde 'Garp' teriminin ifade ettiği bölge Batı veya Latin Avrupa ile onun denizaşırı yerleşimleridir⁴⁰: "Latin Avrupalılara ve onların denizaşırı yerleşimcilerine atıfta bulunmak için 'Garplı' terimini, Akdeniz'in kuzeyinde kalan toprakları genel bir bölge anlamında ele aldığımdaysa 'Avrupalı' terimini kullanmaya devam edeceğim. Fakat Avrupalı Hıristiyan dünyasına ve onun Avrupa topraklarının dışındaki uzantılarına atıfta bulunmak için 'Batılı' terimini, Hıristiyan Avrupa devletlerini ve bunların örgütlenmelerini ifade etmek içinse 'Avrupa' terimini siyasi anlamıyla kullanacağım⁴¹." Dolayısıyla Hodgson'a göre 'Batı' terimi, Batı ve Doğu Avrupalıları da içine alacak şekilde Avrupalı Hıristiyan alemin tamamını kapsar⁴². 'Batılı' sıfatı ise bölgesel bir ölçütten ziyade dönemlendirmeye dayalı bir ölçüte göre ancak Modern teknikleşmenin gerçekleştiği döneme atıfta bulunulduğunda kullanılmıştır. Dar anlamıyla bu dönem dahilinde kullanılan 'Batılı' sıfatıyla Avrupa'nın dışında yaşayan tüm Avrupalı yerleşimciler de tarihe göre böylece bu terimin şemsiyesi altında toplanabilmişlerdir⁴³.

Batılı kavramların yeniden tanımlanması dışında tarihçinin ürettiği İslamîleşme (Islamicate) terimi ile İslam tarihi sahasında yürütülen araştırmalarda İslamî (Islamic) terimi için daha özel bir kullanım alanı belirlenmiştir. Bilimsel çalışmalarda

³⁸ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, c.1, s. 57-58.

³⁹ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 76.

⁴⁰ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 80.

⁴¹ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 86.

⁴² Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 85-86.

⁴³ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 85-86.

önergeleri oluşturan kavramların titiz kullanımı ve özgün tanımları sayesinde Hodgson'ın oryantalist gelenek içinde ayrı bir dikkatle ele alınması gerektiği söylenebilir. Başka bir açıdan Hodgson'ı, İslam tarihi okuyuculuğunda oryantalizmden uzaklaştıran, modernitenin değerlerini veya herhangi bir dini benimseyip benimsemediği değildir. Tarihçiye göre İslam tarihi okuyuculuğunda oryantalizmin çıkmazlarına düşmemek veya sosyal bilimlerin herhangi bir sahasında isabetli tespitler yapmak için, Max Weber'in belirttiği üzere, araştırmacının kendisinin 'değerden bağımsız' olması gerekmez.

Bilimsel nesnellığe gölge düşürdüğü varsayılan farklı kişisel inançlara sahip olmak ve insanın bir şeye bağlı hissetmesi Hodgson'a göre tüm insanlık için ortak bir durumdur. Tarih çalışmalarını evrensel anlamda geçerli kılan ona göre tam olarak insanın içinde bulunduğu bu bağlılık durumundan kaynaklanır. Bir insanın ya da özel olarak tarihçinin bağlı olduğu gelenek, o kişinin, bağlanma eylemi sayesinde diğer herkesle birlikte insanlık paydasında bulunduğu gerçeğinden sonra gelmektedir. Başka bir ifade ile Hodgson için tek tek bağlılıkların ne olduğu, insanın ve tarihçinin de içinde bulunduğu evrensel insanlık durumundan sonraki bir aşamayı oluşturur. Dolayısıyla Hodgson'a göre tarihi, bu insanlık gerçeğinin farkındalığı ile ele alan bir tarihçinin herhangi bir geleneğe bağlı olması, olumsuz bir durum ya da İslamiyat araştırmalarındaki yanlış yaklaşımların doğrudan kaynağı olamaz⁴⁴.

Buna dayanarak, kendisini de dahil ettiği, Batılı bilginlerin İslamiyat araştırmaları yapma gayesi hakkında tarihçi şöyle bir çerçeve belirlemiştir: “Bizim temel amacımız bu medeniyetin beşerî başarılarının kendi şartları muvacehesinde anlaşılması olmalıdır. Çalışma sahamızın bununla sınırlandırılması ve onun içindeki her şeyin bu sınırlar içersinde yerli yerince değerlendirilmesi, işte bu niyetledir. Bu medeniyetin dünya tarihine ait olaylar zincirindeki yeri ve kültürün ne ifade ettiğinin bir örneği olarak yararlılığı, bizler İslamî görüşün varoluşuyla birbirine bağlanmış bulunan beşerî gayretlere has olan şeyi anlamaya çalıştıkça tabiatıyla ister istemez ortaya çıkar⁴⁵.” Bu

⁴⁴ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 54.

⁴⁵ Hodgson, *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, 1993, c.1, s. 31.

bakış açısı Hodgson'ın tarih okuyuculuğu yöntemi olan 'Tarihsel Hümanizm'inin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Bununla birlikte Turner'e göre Hodgson, oryantalizm ve filolojiye dayanan İslam araştırmalarından kaçarken bir açıdan kendisini bu yaklaşımların kollarına bırakmaktadır. Marx'ın İslam dünyası araştırmaları için yönelttiği eleştirel sorunun işaret ettiği kapana o da takılmıştır. Marx'ın sorduğu soru şudur: 'Why does the history of the east appear as a history of religion?; Doğunun tarihi neden dinler tarihi şeklinde ele alınır?!' Hodgson dindarlığı (piety), benzer şekilde sanatı, şiiri ve felsefeyi de bilincin yaratıcı faaliyetleri arasında sayar; böylece sosyolojik faktörler, birey seviyesinde, bireyin Tanrı ile ilişkisinde ikincil derecede önemli sayılır. Turner'e göre 'In The Venture of Islam, we are presented with a history of Islamicate societies determined by the inner history of personal piety.': Turner'a göre İslamlaşmış toplumların tarihinde belirleyici unsurun bilincin manevi yönelimi olduğunu öne sürmek, sosyolojik açıdan eksik bir yaklaşım olur. Bireyin dindarlığını (piety) besleyen, sosyokültürel bir varlık olarak dinin (religion) kendisidir. Bu durumun tersinin ise geçerli olduğu söylenemez. Başka bir ifade ile Turner'e göre din (religion) olmadan, din ve dindarlık (piety) birbirinden ayırt edilemez. Tek başına bilince dair sosyolojik ve tarihsel bir araştırma ile, ki böyle bir araştırmanın nasıl yapılabileceği sorgulanmalıdır, bilincin varlığı veya geçerliliği tesis edilemez⁴⁶. Hodgson'ın insanlığın evrensel yönelimi şeklinde açıkladığı maneviyatı bilincin faaliyetleri arasında sayması, Turner'ın eleştirdiği şekliyle bireyin manevi yöneliminde İslam'ın rolünü silikleştirmiş olabilir. Ancak Hodgson'ın tarihsel olayların seyrinde bilince atfettiği rol, Turner'ın öne sürdüğü gibi sosyokültürel bağlamdan kopuk değil, bilakis onunla sıkı bir ilişki içindedir. Hodgson'a göre bilince dayalı yaratıcı eylemlerin tarihte yer alması ve varlığını sürdürmesi toplumsal olarak karşılık bulmasına bağlıdır.

Öte yandan Hodgson; Schact, Goldziher ve Makdisi'nin oryantlist İslam tarihi okuyuculuğundan çok kritik bir noktada ayrılır. Bu nokta tarihinin 'Hadis', 'Sünnet' ve 'gelenek' kavramlarının kullanımında gösterdiği bilimsel hassasiyet ve isabettir.

⁴⁶ Bryan S. Turner, *The Sociology of Islam: Contemporary Thought in The Islamic World*, Collected Essays of Bryan S. Turner, Edited by Bryan S. Turner and Kamaludeen Mohamed Nasir, Ashgate press, England, 2013, s. 82-83.

Ona göre ‘gelenek’ ve ‘geleneksel’ sözcüklerini Hadis rivayetlerini karşılamak için kullanmak yanlıştır. İslamî geleneği Hadis rivayetlerine indirgemek; hadis ilmi ile İslamî ilimleri, geleneksel İslam hukuku ile Şer’î hukuku bir ve aynı şeyler saymak demektir. Böyle bir kabul ise Hodgson’a göre İmam Şâfiî’den Abdülvehhab’a kadarki şeriat reformcularının çabalarını yok sayarak mevzuyu anlamamakta ısrarcı olmak anlamına gelmektedir: “Çünkü bu insanların hepsi, çoğu zaman aslında yenilikçi – çoğunlukla da anlaşılması güç- *metinler, nass* uğruna yerleşik Müslüman âdetlerine ve geleneğine karşı çıkıyorlardı...ve her türlü yerleşik adete karşı çıkarak gerçekten güvenilir olduğunu düşündükleri tek gerçeği sürdürüyorlardı. Ama aslında hadis ravisi gerçek anlamda bir gelenekçi değildi; o, daha ziyade bir *metinci* (veya belki de niyeti itibarıyla terimin hakiki anlamında bir *uyanişçi* (revivalist) sayılırdı) ve çoğu zaman gelenekçi kafayla mücadelesinde bir akılcıdan farksızdı⁴⁷.” Bu minvalde Hodgson, kendisinden önceki İslam tarihi çalışmalarında Hadis rivayetinin ‘Gelenek’ ve ‘hadis ravisi’nin de ‘Gelenekçi’ şeklindeki kemikleşmiş yanlış kullanımının dışına çıkmak istediğini belirtmektedir⁴⁸. Nitekim tarihçi icmanın varlığını da hesaba katarak hadis rivayetlerinin mevcut İslamî geleneğin sadece bir parçasını oluşturduğunu söyler: “...ilahiyat açısından baktığımızda ‘hadis’ ile Hristiyan ‘gelenek’ arasında kurulan analogi teknik olarak sorunludur. *Hadis* sözcüğü tam anlamıyla, yani ‘rivayet’ anlamıyla kullanıldığında *sünnet*(sunnah, sunan), *âdet*(custom) ve *icma*’dan(ijma) açık şekilde ayrılır. Nitekim hadis, *sünnetin rivayetidir*. Bu itibarla Hristiyan ‘gelenek’ ile *sünnetin* kıyaslanması daha doğru olacaktır. En azından icma, yani ‘görüş birliği’ ile desteklenen sünnet- *hadis rivayetleri tarafından desteklensin veya desteklenmesin*- Hristiyan ‘gelenek’ ile kıyaslanabilir⁴⁹.”

Mekana dair terimlere geldiğimizde oryantalist İslam tarihi yazıcılığında karşımıza çıkan Garb-Şark tasnifine konu olan bölgeler, Hodgson için Afro-Avrasya tarihsel bütünlüğünün tamamına aittir. Hodgson dünya tarihinin ele alınmasındaki mekan algısının, belirli coğrafi yada siyasî sınırlar üzerinden belirlenmesini tercih etmez. Bu nedenle İslam’ın Serüveni’nde meskun edilmiş bir mekanı ifade etmek için kültür

⁴⁷ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 101.

⁴⁸ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 102.

⁴⁹ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 99.

tarihçisi Alfred Kroeber'den ödünç alınarak *Oikoumene*(Ekümene veya Ökümen) terimine başvurulmuştur. *Oikoumene* terimi ile esasen 'gittikçe büyüyen bir alanda kendine özgü biçimde birbirine eklemlenen tarıma dayalı Afro-Avrasya tarihsel kompleksi'⁵⁰ ifade edilmektedir. Hodgson'a göre tarihçi için bir bölge, dünya üzerinde belli bir zaman ve mekandaki kültür birliklerini temsil eden toplumlara ev sahipliği yapması itibariyle tespit edilmelidir. Bu nedenle Hodgson İslamlaşmış medeniyeti, Nil'den Ceyhun'a kadar uzanan geniş bölgede⁵¹ İslam'ın doğuşundan önceki süreçte de var olan İran-Sami kültür terkinin bir devamı olarak ele alır.

İran-Sami kültürü hem halk hem de yüksek kültür seviyesindeki kültürel geleneklere atıfta bulunmaktadır⁵²: "Henüz Eksen Çağı içindeyken bile şu veya bu geleneğin topluluğa ortak bir isim koymamıza izin verecek etkisi vardı. Bu geleneklerin dilleri büyük ölçüde Sami ve İran dilleriydi, dolayısıyla biz de biraz gevşekçe de olsa bu şekilde ifade edilmiş bu bölgesel kültürü İran-Sami kültürü diye adlandırabiliriz⁵³." Coğrafi anlamda Hodgson'ın 'Nil'den Ceyhun'a kadar' şeklinde belirlediği çerçeve de tarihçinin İran-Sami kültür terkinin tanımını kapsar ve aslında tamamen onunla ilgilidir: 'Aslında İran-Sami ibaresinin gerçekten yerinde sayılabileceği dönemler dışında, yani diğer geleneklerin özelliklerini kaybettikleri ve bütün bölgesel kültürün fiilen genel olarak İran-Sami olduğu tarihe kadar, Nil'den Ceyhun'a kadarki bütün kültürel gelenekleri belirtmek için ortak bir terime özellikle ihtiyaç olmadığını görüyorum. Burada çeşitli kültürel unsurların daha uzaktaki İran, Sami ve Helen kökenlerine ışık tutmaya çalışmıyorum. Ben burada bunların birikimsel geleneklerinin, karşılıklı ilişkili bir kompleksi olarak nasıl geliştiği ile ilgileniyorum⁵⁴.' Sonuç olarak denebilir ki 'İran-Sami kültür terkinin' ifadesiyle; İran, Sami ve Helen'in kültürel etkilerinin gözlemlendiği bölgede gelişen medeniyetin, İslamlaşarak farklı grupların bütünlüklü etkileşimini ifade eden bir kültürel birlikten bahsedilmiştir.

⁵⁰ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 81.

⁵¹ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 80.

⁵² Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 96.

⁵³ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 159 dipnot 9

⁵⁴ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 159 dipnot 9

Hodgson'a göre, İslam dünyasının en belirgin özelliği Müslüman toplumların kültürel geleneklerinde ve gündelik hayat pratiklerinde karşılaşılan çeşitlilik ve farklılıktır. Bu öyle bir çeşitliliktir ki İslamî çerçeve içinde Şiilik ve Sünnilik gibi birbirinden farklı olmalarından ziyade zıtlık durumlarını içeren alt gelenekleri dahi İslam, bir çatı altında barındırabilmektedir⁵⁵. Tarihçiye göre bu çeşitliliğin kaynağı bir din olarak İslam'dır ve bu durum, oryantalist yaklaşımlarda öne sürüldüğü üzere İslam medeniyetinin özgün değerinin İslam dininden kaynaklanmadığını göstermez. Hodgson'a göre bir din olarak İslam'ın çok kapsamlı bir fiil oluşu tarihsel anlamda bir mekan-zamandan bir diğerine, İslam'ın farklı toplumlardaki yansımalarının asla bütünüyle aynı olmamasını temin etmektedir⁵⁶. İslam'ın eylem alanının genişliği, İslam toplumlarında gözlenen farklılığın sebebi olduğu gibi bu durum, tarihçiye göre İslam'ın yayıldığı yerlerdeki sürekliliğinin de sebebi olmaktadır⁵⁷.

Tarihsel anlamda bir geleneği İslamî olarak nitelermeyi mümkün kılan unsurun ne olduğu İslam'ın Serüveni'ndeki temel problemle iç içe bir meseledir. Öncelikle İslam toplumunun çeşitlilik, zıtlık, farklılık içeren ve özgün yanını oluşturan yapısı, tarihçiye göre sadece İslam dini ile açıklanamaz. Hodgson her şeyden önce bir din olarak İslam'ın içine doğduğu dünyadaki 'belirleyici kültürel geleneklere' odaklanmak gerektiğini düşünür. Tarihçi, din ve medeniyeti iki ayrı seviyede değerlendirilmesi gereken toplumsal kurumlar olarak yorumlamış ve bu iddiasına dayanarak 'İslamîleşme' ve 'İslamî' sıfatlarını üretmiştir. Çünkü din ve medeniyet birbirleriyle ilişkili olmakla birlikte ona göre bunlar arasında bir ayırım yapmak gerekir.

Oryantalist İslam tarihçiliğinde, İslam toplumlarının sosyal ağlarındaki değişim, kimi zaman bozulma kimi zaman yıkılma olarak nitelenmiştir. Hodgson, bir tarihçi olarak bozulma ve yıkım ifadelerinden ziyade değişim terimini tercih eder ve kültürel değişim seyrinin araştırılmasında tarihsel arka plana dikkat çeker. Ona göre bu bakış açısı İslam dini öncesindeki kültür ve geleneklerin, İslam dünyası içindeki sürekliliğini ve bu geleneklerin Müslüman toplumla ilişkisini görmek için gereklidir. Aksi takdirde örneğin İslam'ın ortaya çıktığı bölgede kültürel ve sosyal ilişkilerde etkileri devam

⁵⁵ Hodgson, *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, 1993, c.1, s. 15.

⁵⁶ Hodgson, *a.g.e.*, 1993, c.1, s. 18.

⁵⁷ Hodgson, *a.g.e.*, 1993, c.1, s. 18.

eden Antik Sümer, Sasani ve Bizans'ın varlığı yok sayılmış olacaktır. Ya da bu kültürel geleneklerin varlığında bir kopuştan bahsetmek gerekir ki Hodgson İslam tarihini, özellikle kültürel ilişkileri ele alırken, kopma ve kırılmalardan ziyade bütünsellik ve süreklilik ilkelerine göre değerlendirmeyi uygun bulur. Bu bakımdan, İslam'ın ortaya çıktığı ve yayıldığı bölgelerde tarihsel mirası temsil eden kültürel geleneklerin, İslam toplumlarında yaşamaya devam ettiğine dikkat çekilmektedir. Bu yaklaşımla İslam tarihi araştırmalarının alanını genişletilmiş olur⁵⁸.

Hodgson'ın amacı, medeniyeti İslamiyetin ortaya çıkışından önceki tarihi süreci de dahil ederek içinde bulunduğu kültür bağlamından koparmadan ele almaktır. Onun tarihsel yönteminin ilkelerinden birine dönüşen bu hassasiyet, kültürel değişim ve sürekliliğin, zaman ve mekan bağlamından koparılmadan takip edilmesi ilkesine dayanır:

“Müslümanların kendilerini önceleri hamisi, daha sonra da uygulayıcısı olarak buldukları sanat gelenekleri, İslam öncesi dönemde başlatılmışlardı. Gelişim sürecindeki bu geleneklerin İslamî olarak isimlendirilebilecek özellikler ortaya koymaları, ancak Müslümanlar bu geleneklerdeki unsurlara karşı (hayli tedricen) – İslami bir ilhamdan olduğu kadar, Müslümanların özel sosyal durumlarından da etkilenmiş olan – özel bakış açıları geliştirdikçe gerçekleşmiştir. Aynı şey, bilimsel ve felsefi gelenekler ile kamu yönetimine, zanaate ve ticarete ilişkin gelenekler için de hatta dini menkıbe geleneği ve zühd geleneği için de doğrudur⁵⁹.”

Bununla birlikte Hodgson fethedilen bölgelerde İslam medeniyetinin tesis edilebilmesini, var olan kültürel geleneklerin taşıdığı özel bir kabiliyete veya niteliğe dayandırarak açıklamamıştır. Başka bir ifadeyle İslamî bir medeniyetin oluşabilmesindeki esas etken, toplumda varolan kültürel gelenekler değildir. Ona göre bu medeniyet, İslamî bir mühür taşımaktadır⁶⁰.

⁵⁸ ‘çevrimiçi’, Medyaskope, Kültür ve Tarih Sohbetleri: Marshall Hodgson ve İslam'ın Serüveni Konuk Dr. Zahit Atçıl, 19 Mart 2017, https://www.pscp.tv/w/bX_5ljFyYWpaa2RnTGxFekx8MXZPR3dBcHZNYk54Qip1iKPA1ohudqugdwwzHN1KONu3W3wPaI9LNjvbheus

⁵⁹ Hodgson, *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, 1993, c.1, s. 18.

⁶⁰ Hodgson, *a.g.e.*, 1993, c.1, s. 1.

Bu tespit hem çalışmamız hem de Hodgson'ın İslam tarihçiliği bakımından çok önemlidir; çünkü tarihçi bu tespitten yola çıkarak İslam'ın Serüveni'nin mevzusunu oluşturacak soruyu, yani İslam medeniyetini dünya tarihi içinde ele almak için cevap aradığı en önemli sorusunu elde etmiştir: Bir toplumu ve medeniyeti İslamî kılan nedir? Tarihçiye göre ortaya çıkan medeniyeti 'İslamî' olarak nitelendirmeyi mümkün kılan, 'İslamî idealler' denebilecek ideallerin mevcudiyetidir: "İslamî ideallerin mevcudiyeti, İslamî diye isimlendirilebilen bir toplumun varlığı ile önceki geleneklerin yeni biçimler içinde sürdürülmesi arasında kesin bir ayırım yapabilmemizi mümkün kılmıştır⁶¹." Hodgson'a göre İslamî idealler kaynağını İslam dininden alır. Bununla birlikte İslamî idealler tarihsel anlamda bu dini, yüksek kültür seviyesinde temsil eden kişi ve grupların, birbirleri ve farklı inanıştaki kişilerle girdikleri ilişki, diyalog ve bunlara eşlik eden etkileşimle şekillenir. Bu açıdan ideallerin temsil koşulları, içinde bulunduğu çevrenin sosyokültürel koşullarına da sıkı sıkıya bağlıdır. Dolayısıyla tarihçi Müslüman toplumu bir yandan bulunduğu bölgedeki toplumun bir parçası olarak kabul ederken öte yandan Müslüman toplumun bölgede uzun zamandır varolan diğer grupların içinde kendine özgü bir bilinç geliştirdiğini öne sürmektedir*. 'Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih' altbaşlığı, Hodgson'ın bu analizini ifade etmektedir. Bu aşamada tarihçinin İslamîleşme (Islamicate) ve İslamî (Islamic) kavramları açıklanmalıdır.

Hodgson'a göre İslamlaşmış toplumu ve medeniyeti oluşturacak olan, Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan farklı grupların diyalogudur. İslam dünyasını oluşturan birliktelik, iletişim ve etkileşime işaret eder: "İslam dünyası (Islamdom) deyimi,

⁶¹ Hodgson, *a.g.e.*, 1993, c.1, s. 2.

* İslami ideallerin hakikatle ilişkisine ve bunun İslam tarihindeki etkisine dikkat çeken düşünürlerden biri Muhammed İkbâl (v.1938)'dir. Ona göre İslam tarihinde bu idealler, onların hakikatle ilişkisinin dünyada ve dünya ile kurulması gayesi etrafında şekillenmiştir: 'İslam'da hakikatle ideal, birbiriyle uzlaşmayan iki karşıt güç değildir. İdealin hayatı, hakikatten tamamen kopmak olamaz, zira böyle olduğunda yaşamın yapısal bütünlüğü acı veren tezatlarla bölünüp paramparça olur...Gerçekte özne ile nesne yani dıştaki matematikle içteki biyolojik kuvvet arasındaki bu keskin cepheleşme, Hıristiyanlığı etkilemiştir. Fakat İslam, bu cepheleşmeye kayıtsız kalmamıştır; zira onun üstesinden gelmek istemektedir. İki büyük dinin bu temel ilişkiye bakış prensibi, insan hayatının mevcut çevresindeki problemlerine karşı takındığı tavrı tayin eder. Her ikisi de insanda bulunan ruhaniyetin doğrulanmasını ister. Fakat şu farkla ki hakikatin idealle temasını kabul eden İslam, maddeler dünyasını da reddetmez, aksine kabullenir ve hayat düzeninin realist temel üzerine kurulması için ona hükmetme yollarını gösterir.', Muhammed İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, Hece Yay, Çev: Celal Soydan, İstanbul, Kasım 2018, s. 20-21.

Müslümanların şu veya bu bakımdan baskın topluluk, inançlarınıninsa baskın dinsel inanç olduğu, buna karşılık azınlıkta bulunan gayrimüslimlerin de –tıpkı Hristiyan dünyasındaki Yahudiler gibi- o toplumun ayrılmaz bir parçası oldukları topluma atıfta bulunmaktadır. Bu itibarla ‘İslam dünyası’ deyimini tek başına bir toprak parçasını işaret etmez, bir *toplumsal ilişkiler kompleksini* işaret eder⁶².” İslamlaşma ya da İslamîleşme ise şöyle açıklanmıştır:

“İslam dünyası’ deyiminin tek başına bir ‘medeniyete’, kendine özgü bir kültüre atıfta bulunmadığını, bu kültürü taşıyan topluma atıfta bulunduğunu görürüz. Bununla birlikte, bir *toplum* olarak İslam dünyasından tarihsel olarak ayrı ve fakat İslam dünyasını oluşturan topluma tam anlamıyla katılan Müslümanlar ile gayrimüslimlerin doğal olarak paylaştıkları, yazılı geleneği merkeze alan bir *kültür* de var olmuştur. İşte bu kültürü ifade etmek için ‘İslamileşmiş’(Islamicate) sıfatını kullanmayı tercih ettim⁶³.”

Bunun sonucunda ortaya çıkmaktadır ki İslamileşmiş sıfatı, bir din olarak İslam’ı ya da kaynağını İslam düşüncesinden alan İslamî idealleri ifade etmez. Daha ziyade bu sıfat; ‘İslam ve Müslümanlar ile tarihsel açıdan bir şekilde bağlantılı olup hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler arasında rastlanan bir toplumsal ve kültürel kompleks’e⁶⁴ atıfta bulunmaktadır. İslam’ın tarihsel anlamı baskın olmak üzere toplum ve medeniyetle ilgili kullanımından sonra İslamî sıfatı ise sadece İslam ve ona özgü unsurları ifade etmek için daha dar bir anlamda kullanılmaktadır.

Tarihçiye göre İslamileşmiş medeniyetle ortaya çıkan kültürün, kökenleri ise insanlık tarihinde Eksen Çağ (Axial Age) döneminde belirleyici olan dört temel kültürel gelenek üzerinden takip edilmelidir⁶⁵. Çünkü İslamileşmiş medeniyet, etkileşim halinde olan bu kültür terkiplerinden İran-Sami terkinin, ‘İslam dini’ ve bu din etrafında biraraya gelmiş ‘yeni bir yönetici sınıf’ aracılığıyla geçirdiği değişimin sonucudur⁶⁶. İslamî ideallerin tarihsel anlamda takip edilebilmesi ve Müslüman toplumların fethettiği bölgelerdeki kültürel geleneklerle sürekli bir diyalog tesis edebilmesi de bu iki unsur sayesinde mümkün olmuştur. Fethedilen toplumların

⁶² Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 93.

⁶³ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 92.

⁶⁴ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 93.

⁶⁵ Hodgson, *İslam’ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, 1993, c.1, s. 75.

⁶⁶ Hodgson, *a.g.e.*, 1993, c.1, s. 137.

doğasını değiştiren ve onları İslamî kılacak olan temelde bu unsurlardır. Ancak Hodgson'a göre İslamileşmiş medeniyetin tarihi, 'İslam dini' ve 'yeni bir yönetici sınıf' unsurlarının yeni bir şey yaratması şeklinde anlaşılmamalıdır. Ona göre bir tarihinin iddia edebileceği sadece İslamî unsurların, fethedilen topraklardaki toplumun doğasında bir değişime neden olduğudur. Yeni din etrafında kurulan medeniyeti İslamî kılan şey de bu değişimi merkeze alarak aranmalıdır. Gayrimüslim halklarla ortaklaşa kurulan bu medeniyeti oluşturan yaratıcılık, bilim, sanat ve düşünce gibi alanlar, gayrimüslimlerle paylaşılmakta; medeniyetin kültürüne yine gayrimüslim halklar liderlik etmekte ve hatta ona göre 'İslam bunda belirleyici olan hiçbir oluşturucu veya şekillendirici rol' oynamamaktadır⁶⁷.

Hodgson İslamiyet'in ve Müslüman yöneticilerin bu bölgelere girmesi ile İslam'ın İran-Sami terkihini ortadan kaldırmak yerine, bu terkihin bilkuvve barındırdığı şeyleri açağa çıkardığını ya da onda var olan değerleri yeniden yönlendirdiğini düşünmektedir⁶⁸. Tarihçi, ilk aşamada Müslüman Araplardan oluşan yönetici elit bir grubun, yönettiği topraklardaki Grek ve İran-Sami kültürünü nasıl özümseediği, içine alabildiği şeklindeki soruları yanlış sorulmuş sorular olarak değerlendirir. Bunun yerine, ona göre bu geniş bölgede varolagelen kültürün, Hicaz'da neşet etmiş İslam'ı ve onunla ortaya çıkan yeni yönetici eliti nasıl ve neden benimsediği sorulmalıdır. Tarihçi Albert Hourani, İslam'ın Serüveni ve Hodgson'ın temel probemi hakkındaki değerlendirmesinde Hodgson'ın sorduğu bu soruyu, şu şekilde ifade eder: "Bu kültürün gelenekleri (yani bölgede varolan gelenekler), Kuran'ın meydan okuyuşuna verilen bir tepki olarak hangi adımlarla yeniden formüle edilmiřtir⁶⁹?" Bu durum bir yanıyla İran-Sami geleneğinin sürekliliğinde bir kopuşu ifade eder. Hourani'ye göre bu kopuşun kanıtlarından biri, bölgedeki yüksek kültürün eski dillerinin terk edilmesi ve bölgede azınlık bir grup olarak var olan Arapların dilinin yeni bir diyalog şekli olarak benimsenmiş olmasıdır⁷⁰.

⁶⁷ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2017, c.2, s. 200.

⁶⁸ HOURANİ, *Batı Düşüncesinde İslam: Marshall Hodgson ve İslam'ın Macerası*, s. 112.

⁶⁹ HOURANİ, *a.g.e.*, s. 112.

⁷⁰ HOURANİ, *a.g.e.*, s. 112.

Tüm bunlara dayanarak denebilir ki Hodgson, İslam kültürünü oluşturan öğelerin varlığının, sadece İslam dininin kazanımları olarak açıklanabileceğini ve bu öğelerin, tarihin belli bir anında kendiliğinden ortaya çıktıklarını kabul etmez. Yenileşme ve yaratıcılık olgusunu farklı şekilde ele alır. Ayrıca İslamî medeniyetin kültürünü ne Arap kültürü olarak ne de fetihlere başladıktan sonra Müslümanların kendilerini içinde bulunduğu Grek ve İran-Sami kültürünün farklı bir şekli olarak değerlendirir. Sonuç olarak Hodgson İslam medeniyetinin, Müslümanlarla birlikte İslamlaşmış medeniyeti meydana getiren farklı toplumlardan oluştuğunu düşünmektedir. Bu toplum, içinde bulunduğu zaman ve mekanın taşıdığı mirastan kendi tarihine tevarüs eden kültür ve gelenekler gibi tüm sosyal yapıların, belli tarihsel aşamalardan geçmesiyle 'İslamî bir nitelik' kazanmıştır. Tarihteki bu değişimin bir tek sebebi olmamakla birlikte insanlık tarihinin bir parçası olan bu değişim, sadece toplumdaki bireylerin Müslüman olmalarıyla açıklanamaz.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM'IN SERÜVENİ'NDE KAVRAMSAL VE TARİHSEL ÇERÇEVE

I. İSLAM'IN SERÜVENİ'NDE ÖNE ÇIKAN NAZARİ KAYNAKLAR

Hodgson İslam tarihini kendi tanımladığı bazı kavramlar etrafında işler. Tarihçiye nazari anlamda yol gösteren isimler Hodgson'ın kavramlarının şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir. Tarihçinin kendi geliştirdiği kavramları kullanmasının özgün bir sonucu İslam tarihinin dönemlere ayrılma şeklidir. İslam'ın Serüveni'nde tarih, siyaset, ekonomi, sosyoloji, bilim, edebiyat, kültür ve din alanında geniş bir kaynakçadan faydalanılmıştır. Ancak bu geniş kaynakça içinde bazı isimler ve akımlar, Hodgson'ın düşünme şeklini etkilediği ve genel olarak sosyal bilimlere yön verdikleri için diğerlerine göre öne çıkmıştır.

İslam'ın Serüveni, tarihçiye göre sosyal bilimlerde 'dünya tarihinin oturtulabileceği ve karşılaştırmaların ona göre yapılabileceği güvenilir bir genel çerçeve⁷¹'nin olmadığı bir dönemde, kendi çerçevesini ve kavramlarını geliştirmek durumunda kalarak kaleme alınmıştır: "Antropologlar şehirsiz toplumlar üzerinde çalışmakta tecrübe kazanmışlardır; hatta bunlardan bazıları yöntemlerini şehirli toplumlara dahi uygulamışlardır. Sosyologlar ise Modern teknik toplum ve bu toplumun ışığı altında genel olarak Teknik Çağ'ın toplumları üzerinde çalışmayı öğrenmişlerdir. Fakat Max Weber'den bu yana pek az bilgin bu ikisi arasında kalan- yani Sümerlerden Fransız Devrimi'ne kadar olan dönemleri ve bölgeleri sistemli şekilde çalışmıştır⁷²." Sümerlerden Fransız Devrimi'ne kadar olan dönemdeki şehirli toplumları da içine alan genel bir çerçevenin tespiti için başlanması gereken nokta Hodgson'a göre tarihteki kültürel kalıplar üzerine eğilmektir. Bu kalıpların çözümlemesini yapmak içinse kayda değer bir yöntem geliştirmek gerekir. Yönteme duyulan ihtiyaç, özellikle modern dönemden önce bir şehre sahip olmuş toplumlar

⁷¹ Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, Phoenix Yay, Çev: Berkay Ersöz, Editör Prof. Dr Hasan Onat, Ankara, Aralık 2017, c. 1, s. 57.

⁷² Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c. 1, s. 57.

hakkında çalışmak gerektiğinde karşımıza çıkmaktadır⁷³. Tüm bunlara dayanarak Hodgson, İslam tarihini, tarih araştırmalarında genel bir kullanımı haiz olan din, kültür, gelenek ve medeniyet gibi kavramları tekrar tanımladıktan sonra ele almıştır. İslam'ın Serüveni'nde özel bir anlam kazanan bu kavramlar nedeniyle Hodgson'un bunları oluştururken etkilendiği nazari arka plan önemlidir.

Hodgson'ı öncelikle bir tarih sosyoloğu kabul etmemize neden olan tarihinin sosyolojik bakış açısı Karl Marx'la birlikte özellikle Max Weber'e dayanır. Bu isimlere ek olarak Annales Ekolü'nün sosyal bilimlere açtığı araştırma sahalarının Hodgson'ı da etkilediğini belirtmek gerekir. Bunun dışında tarihçi sanat tarihi çalışmalarının siyasal ve toplumsal tarih araştırmalarında ve kendi eserindeki etkisine değinir. Hodgson'ın İslam'ın Serüveni'ndeki kilit kavramı 'Islamicate' sanat tarihi* kapsamında bir terim olarak kullanılan 'Italianate'ten esinlenilerek oluşturulmuştur⁷⁴. Ayrıca eser ana problemi itibariyle bir dinin medeniyet üzerindeki etkisini ve medeniyetin ortaya çıkışındaki rolünü dikkate aldığı için Hodgson'ın din sahası içinde dikkate aldığı kaynaklar ve kendi yaptığı din tanımı bilhassa önem taşır. Hodgson'ın Bereketli Hilal'de bir dinle yaşayan topluma bakış açısını anlamak için ise Wilfred C. Smith'in yaklaşımı kilit noktasıdır. Smith, tarihinin dikkatini, modern zamanlarda baskın hale gelen 'bir sistem olarak din' anlayışından uzaklaştırmasına yardımcı olmuştur⁷⁵. Hodgson İslam'ın Serüveni'ni oluşturan nazari kaynaklar arasında şunları sayar:

“Bu çalışmada dine, yakın bir ilgi göstereceğiz; çünkü din İslamlaşmış kültürün bütün yönlerini kapsıyor. Sanırım, önce bu konudaki kendi bakış açımı açığa çıkarmam gerekir. Şahsen ben, Quaker akidesine mensup inanmış bir Hıristiyanım; fakat dinin doğası üzerine genel düşüncelerim ne burada ne de daha önce, Hıristiyanlığı temsil etmez. Bir şeyleri temsil etmeleri gerekiyorsa, Rudolf Otto ve Mircea Eliade'nin başını çektikleri modern din araştırmaları disiplini gösterilebilir. Bu araştırmacılar da antropoloji (mesela, Bronislaw Malinowski, Paul Radin), sosyoloji geleneğinin

⁷³ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c. 1, s. 57.

* Hodgson'ın İslam'ın Serüveni'ndeki kilit kavramı 'Islamicate' sanat tarihi kapsamında bir terim olarak kullanılan 'Italianate'ten esinlenilerek oluşturulmuştur.

⁷⁴ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c. 1, s. 93.

⁷⁵ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c. 1, s. 116.

(mesela, Emile Durkheim), belirli psikologların (mesela, Carl Jung) ve belirli filozofların (mesela, Ernst Cassirer, William James, Albert Camus) etkisi gözlenir⁷⁶.”

20.yy ın ilk çeyreğinden itibaren tarih çalışmalarına damgasını vurmuş bir akım, tarih bilimine getirdiği yeni mevzu, mesele ve yöntemle bir ekol olarak ortaya çıkan Annales ekolüdür. İslam’ın Serüveni’nde Hodgson’ın İslam tarihine çok yönlü yaklaşımı dikkate alındığında onun, Annales ekolünün dayandığı ilkelere etkilendiği kolaylıkla söylenebilir. Hodgson’ın tarih yaklaşımında, toplumsal hayatın çok yönlü yapısı içinde kaybolmayan birey anlayışı ve egemen gücün idare şekli ile ilgili İslam tarihi özelinde ‘sultanizm’ ve ‘patrimonyalizm’ tanımları ile tarihsel sosyolojinin kurucusu sayılan Max Weber etkisini hissettirir. Tarihçinin İslam tarihi ile ilgili düşüncelerini öncelikle ve en çok bu iki tarih yaklaşımı etkilemiştir.

A. Annales Ekolü

Tarihi temel bir problem ya da sorun odaklı okumak Annales ekolü tarafından geliştirilmiş tarihsel yöntemin belirleyici özelliğidir. Buna uygun bir şekilde Hodgson İslam’ın Serüveni’ne, giriş bölümünde ayrıntılı bir şekilde problemini ortaya koymakla başlar. Annales ekolünü oluşturan ana düşünceyi Peter Burke şu şekilde ifade eder: “İlk olarak geleneksel anlatının yerini sorun odaklı bir analitik alır. İkinci olarak, siyasete odaklanan bir tarihin yerine insan faaliyetlerinin tamamına eğilen bir tarih geçer. Üçüncü olarak, bu iki amacı yerine getirmek amacıyla, öbür disiplinlerle - coğrafya, sosyoloji, psikoloji, ekonomi, dilbilim, antropoloji vb- iş birliği yapmaya önem verilir⁷⁷.” İslam’ın Serüveni’nde, İslam devletinin Hicaz’dan taşması ve coğrafi anlamda fetihlerle genişlemesini konu alan siyasal uygulamalar, tek başına veya diğer unsurlardan öncelikli olarak İslam medeniyetini ve onun kültür birliğini oluşturan etkenler olarak ele alınmamıştır. Bu bakımdan Hodgson’ın eseri, oryantalist İslam tarihi okuyuculuğunda kaydadeğer nitelikteki ilk toplumsal ya da sosyal tarih çalışması sayılabilir. Dolayısıyla İslam’ın Serüveni’nin sosyal tarihin kurucusu olan Annales ekolü ile benzer noktalarından ilki, eserde devlet merkezli siyasal tarih okuyuculuğundan uzaklaşmış olmasıdır. Bunun nedeni Hodgson’ın siyasal alana

⁷⁶ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c. 1, s. 97-98.

⁷⁷ Peter Burke, *Annales Okulu: Fransız Tarih Devrimi*, çev.: Mehmet Küçük, Doğu Batı Yay, İstanbul, 2010, s. 24.

nazaran çoğu zaman daha fazla önem atfederek ele aldığı kültürel özellikler ve toplumsal diyalog unsurlarıdır:

“Uzun vadeli tarihsel değişimin tarihe mal olmuş büyük adamların girişimleri veya doğrudan doğruya coğrafi ya da ırksal nedensellik aracılığıyla tatmin edici biçimde izah edilemeyeceği açığa çıktığında ve lider sınıfların görünürdeki maneviyatını, hatta dolaysız ekonomik çıkarlarını temel alan bir yorumlamanın, söz konusu maneviyatın veya ekonomik çıkarların niçin oldukları gibi olduklarına ilişkin açıklama gerektireceği alanın ortaya çıktığında, belirgin olmayan çığır açıcı kültürel özelliklere başvurulabilir⁷⁸.”

Değişimi uzun süreçler itibariyle ele almak ve tarihî değişim sürecinin bütünlüğünü yakalama hedefi, İslam’ın Serüveni’ni bu ekole yaklaştıran bir başka noktadır. Hodgson geniş bir zaman ve mekan perspektifi ile İslam tarihi okuyuculuğuna m.ö 800’ler itibariyle İran-Sami bölgesinin geneli ve dünyadaki yeri hakkındaki değerlendirmelerle başlar. İslam öncesine dayanarak tespit edilen toplumsal faktörler, İslam’ın Serüveni boyunca ve İslam tarihi dahilinde ele alınmıştır. Annales ekolünün tanımladığı şekilde insan dışında, insan aktivitelerini etkileyen tüm diğer öğeler bu tarih incelemesinde hesaba katılmıştır. Bununla birlikte tarih biliminde insan faktörüne verilen aslî konumu Hodgson da kabul eder. Hodgson’ın tarih bilimine insan odaklı yaklaşımı ile ilgili Albert Horuani şunları der:

“İslam medeniyetlerinin kurulma ve dağılma süreçlerinin tekrarına neden olan ilkeleri bulup, onlardan yola çıkıp sistemli bir tasavvur geliştirmek değildir. Hodgson da tarihsel anlamda İslam medeniyetlerinin kuruluş ve dağılma nedenlerine dair açıklamalar yapar. Ancak Hodgson’ın üzerinde durduğu nokta, medeniyeti oluşturan sistem dağılsa dahi onu oluşturan ‘değerler ve anlamın’, özellikle insanda korunur ve nesilden nesile taşınır olmasıdır. Bu nedenle o İslam tarihini, m.ö 800 gibi görece erken bir tarihten ve İslam’ın ortaya çıkacağı coğrafyadaki kadim Pers kültüründen başlayarak ele alır. Değerler insanda muhafaza edilir ve insan sayesinde kuşaktan kuşağa aktarılır. Hodgson’ın başlığında yer verdiği bilinç kavramı ‘Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih’, tarihe ve medeniyetlere bakış açısında, insanın anlam ile olan ilişkisine verdiği önemi yansıtır. Döngüsel bir tarih tasavvurundan ziyade Hodgson insan merkezli, tarihlendirilmiş ve

⁷⁸ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c. 1, s. 63.

belirlenmiş biricik olayları konu edinmektedir. Bu bakımdan onun tarihi ‘insanî tarih’ denilen benzersiz bir sürecin parçalarından meydana gelir⁷⁹.”

B. Max Weber

Tarihsel sosyoloji alanında uzmanlaşan Johann Arnason, İslam’ın Serüveni’ni Max Weber’in sosyolojik yaklaşımının tarihsel temsilcisi olarak kabul eder⁸⁰. Bunun bir nedeni Hodgson’ın Emevi ve özellikle Abbasi hükümdarlıkları altında ortaya koyduğu ‘halife mutlakiyetçiliği’ni Weber’in patrimonyalizm tiplerini oluşturan karizma unsuruna dayanarak tanımlamış olmasıdır. Hodgson Weber’in karizma unsurunu, İslam tarihi bağlamında Weber’in kullandığı gibi ekonomipolitik dışında tarihe yön veren bir olgu olarak ele almıştır. Karizma, Weber için gelenek ve akılcılığın ördüğü yerleşik sosyal ilişkileri yenileyecek bir etkiye sahiptir. Buna benzer bir şekilde Hodgson’ın kişisel vizyon ve yaratıcı vicdan unsuru, tarihte Weber’e göre karizma faktörünün sahip olduğu bir yaratıcılığa sahiptir. Buna ek olarak Weber, dinin karizmadan etkilenen ve karizma ile değer üzerinden bireyler üzerinde etkili olduğu yönü ile, bir kült olarak sosyal boyutun ön plana çıktığı kitlesel yönü arasında bir ayrım yapar. Hodgson’ın dindarlık (piety), dinsel ve kültürel bir gelenek olarak din (religion) ayrımı bakımından tarihçiliği Weber ile benzerlikler taşır.

Weber’e göre İslam’ın çatısı altında kurulan devletlerin yürütülme tipi, feodalizmin bu bölgenin özelliklerine göre isimlendirilmiş benzer bir tipi şeklinde tarif edebileceğimiz ‘sultanizm’dir. İslamlaşmış medeniyetin topraklarında sultanizmin yoğun bir rolünün olduğu ekonomik ilişki ağı, Avrupa’da modern Teknik Çağ’ı ortaya çıkaran ekonomik başkalaşıma uyum sağlayamamıştır. Toplumun ekonomisinde gerçekleşen bu çözülmeye rağmen İslam inancının toplumdaki etkisini sürdürmeye devam ettiği görülür. Weber’e göre bunun sebebi hali hazırda kurulu sosyal ve ekonomik yapının esas olarak patrimonyal ilişkilere dayanır olmasıdır. Weber, ekonomik ilişkiler üzerinden okunan tarihçiliğin karşısına değer merkezli bir yaklaşım oturtmuştur. Bu anlamda Weber’e göre politik, yasal ve dini öğeler, ekonomik ilişkiler

⁷⁹ Marshall Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilisation*, Chicago Press, 1974, C1 s. 23; Aktaran: Horuani, Doruk Yay, İstanbul 2010, s. 105

⁸⁰ Saïd Amir Arjomand, “HODGSON, MARSHALL GOODWIN SIMMS,” *Encyclopædia Iranica*, ‘çevrimiçi’, <http://www.iranicaonline.org/articles/hodgson-marshall>, 24 Eylül 2015

dahil olmak üzere toplumsal ağlara yön verip onları şekillendirmeye muktedirdir. Bu yaklaşım İslam'ın Serüveni'nde bilince ve İslamileşmiş medeniyetin değerlerine biçilmiş taşıyıcı rol üzerinden takip edilmiştir⁸¹. Buna uygun bir şekilde Hodgson İslam'ın Serüveni'nde İslamileşmiş medeniyeti oluşturan ve sürdüren esas unsur olarak farklı grupların çıkarlarına dayalı ilişkilerle tarih boyunca taşınmaya devam eden 'İslamileşmiş değerler'i dikkate almıştır.

Öte yandan Weber, İslam'ı, dünya tarihinde kerigmatik hareketlerin toplumlar üzerindeki etkisinin gözlemlendiği İbrahimî dinlerden biri olarak ele alır⁸². Toplumsal düzen 'kerigmatik' yani vahyin esas olduğu ve vahye dayalı bir tecrübe etrafında şekillenir. Bunun bir sonucu olarak Müslüman toplum, Weber'e göre Peygamberin vefatıyla birlikte hüküm verme yetkisinin kime ait olduğunu tespit etme noktasında rehbersiz ve görece özgür bırakılmıştır. Weber'in kerigma terimi, Hodgson'ın bireyin dinî bağlanma modellerinden birine kaynaklık eder. Buna göre İslam'da bireyin dindarlığında etkin olan tarihsel hadiselerle birlikte bireyin tecrübesidir. Tarihinin kerigmanın toplumdaki siyasal etkisi hakkında Charles Lindholm'ın şu açıklaması iyi bir değerlendirmedir:

"Müslümanlar yalnızca Peygamber'in hayat, sünnet ve hadislerinin tarihiyle baş başa kaldılar. Peygamber'in vefatından sonra hüküm verme erkine sahip olan herhangi bir dinî topluluğun yokluğu dolayısıyla 'Allah'ın tasvip ve tasdik ettiği bireysel eylemlerin deneysel gözlemi" sayesinde ilkeler ve bir otorite bulmak mecburiyetinde kaldılar...' Hodgson bunu din tecrübeli kerigmatik biçim olarak adlandırır ki, nihai gerçeğin tarihte kaydedilmiş manevi hadiselerde aranması, araştırılmasıdır. Ona göre bu tarihsel ilhamı anımsamak, birinin kendi hayatını tarihsel dinî drama içinde yeniden canlandırmasına izin verir. Hz. Muhammed'in karizmatik gücünü yeniden inşa etmeye çalışan biçimleriyle mevcuttur; örneğin özellikle imamlarının

⁸¹Bryan S. Turner, *The Sociology of Islam: Contemporary Thought in The Islamic World: Collected Essays of Bryan S. Turner*, ed. Bryan S. Turner ve Kamaludeen Mohamed Nasir, Ashgate press, England, s. 80-83.

⁸²Johann P. Arnason, "Marshall Hodgson's Civilizational Analysis of Islam: Theoretical and Comparative Perspectives," *Yearbook of the Sociology of Islam: Islam in Process - Historical and Civilizational Perspectives*, ed. George Stauth, Armando Salvatore, New, sayı 7, Brunswick USA, 2006, pp. 23-47.

kutsal güce sahip olduğuyla ilgili Şii inancı ve de Sufilerin, pirleri ve evliyalarının mistik otoriteye sahip olduklarıyla alakalı inanışları⁸³.”

Buna ek olarak Hodgson, İslam tarihine bir başlangıç noktası kazandırmak için Alman varoluşçu filozof Karl Jaspers'ın 'axial age' kavramını ödünç almıştır ve Jaspers'ı etkileyen isimler arasında da Weber bulunur. Max Weber'in düşüncesinde ise Alman Tarih Ekolü'nün izleri görülmektedir: 'Alman düşünürlerine göre bütün insan bilimleri, özellikle tarih ve sosyoloji, doğa bilimlerinden hem konu hem yöntem bakımından farklıdır. İnsan bilimlerinin ne konusu ne yöntemi ne de amacı doğa bilimlerinininkinin aynıdır; dolayısıyla, insan bilimlerindeki anlaşılabilirlik tipi doğa bilimlerinininkinden farklıdır. Çünkü doğa bilimlerinde kurulan anlaşılır ilişkiler, nedensellik ilişkileri ya da karşılıklı etki ilişkileridir; birincilerdeyse, insanların eylemlerinin, davranışlarının, ürünlerinin, kurumlarının anlaşılmasını sağlayan anlaşılır ilişkiler, 'anlam' ilişkileridir⁸⁴.' Alman tarih ekolünde anlam ve anlamı belirleyen değerlerin ölçüt kabul edilmesi nedeniyle, deneysel nitelikteki doğa bilimleri ile tarihsel nitelikteki kültür bilimleri birbirinden ayrılır. Kültür, anlamlı olan şey ya da hiçbir anlamı olmayan doğanın insanlaştırılması ile tanımlanan ve değer kazandırılan bir fenomen olarak kabul edilir. Tarihsel ve toplumsal gerçeğin öğelerinin bireyler olduğunu öne süren bu ekolün temsilcilerinden etkilenen Weber'e göre tarihsel ve toplumsal bilimlerin meselelerini bireysel davranışlar oluşturmaktadır.

Weber'in sosyoloji yönteminde toplumsal olaylar, Durkheim'in kabul ettiği şekilde bireylerden bağımsız nesnel gerçeklikler olarak ele alınmaz. Nitekim toplumsal hadiselerin nesnel ve niceliksel varlıkları olduğuna dayanan pozitivizmden beslenerek yapılan tarihçilikte doğa bilimlerinde olduğu gibi tarihsel yasaların var olduğuna inanmak, aynı zamanda bireyi ve toplumu edilgen kabul etmek anlamına gelmektedir. Weber toplumsal davranışları incelerken psikoloji ve sosyolojiyi birbirine yakınlaştırır ve toplumsal davranışların iç anlamlarını, kültürel anlam ve

⁸³ Charles LINDHOLM, Justice and Tyranny: Law and the State in the Middle East), Journal of the Royal Asiatic Society, Third Series, C. 9, No. 3 (Kasım., 1999), ss. 375-388, çev.: Arş. Gör. Kazım Uzun, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tarih Okulu Dergisi (TOD) Eylül 2016 Yıl 9, Sayı XXVII, ss. 609-630., s. 611. (çevrimiçi, http://www.johschool.com/Makaleler/1121844170_24.%20Kaz%C4%B1m%20Uzun.pdf, Eylül 2016)

⁸⁴ Doğan Ergun, *100 Soruda Sosyoloji Elkitabı*, İmge Yay, İstanbul, 2006, 9.Baskı: 2009, s. 109.

değerlere bağlayarak ele alır⁸⁵. Dolayısıyla ona göre kültür tarihini anlamak için bireylerden oluşan toplumun psikolojisini anlamak gerekir. Bir kitlenin psikolojisi ise, birlikte yaşayan insanların yaygın ve ortak eylem tipleri, mitosları, ahlaksal öğeleri, dilleri ve bunların tarihsel gelişimleri içinde incelenerek anlaşılabilir⁸⁶.

Toplumdaki değişim olgusunu, insanın maddi ve manevi yönünü göz ardı etmeden değerlendirme çabası Weber ve Hodgson'ı, pozitivist ve materyalist yöntemle dayalı tarih okuyuculuğundan ayırarak birbirine yakınlaştırır. Weber ve Hodgson'a göre insan, düşünebilen kültürel bir varlıktır. Başka bir ifadeyle insanın düşünmesi; kendi eylemlerini, başkalarının düşünce ve tepkilerini hesaba katarak, yorumlayarak oluşturması anlamına gelir. İnsan eyleminin toplum içinde bir değer ve nitelik kazanması yadsınamaz; ancak insanın eylemlerinin kendinde de belirli bir anlamı vardır ve toplumsal nitelikteki bu eylem, bireyin o eyleme atfettiği 'anlam' yorumlanmadan değerlendirilemez. Bu bakımdan toplumsal tarihçilikte Comte ve Durkheim ile tanımlanan pozitivism ve Marx ile ortaya konan tarihsel materyalizmin aksine, İslam'ın Serüveni'nde toplumsal oluşumların çözümlenmesinde daha ziyade Weber'in sosyolojisine benzer bir yaklaşım izlenmiştir.

Hodgson'ı Weber'den keskin çizgilerle ayıran nokta ise bu iki sosyoloğun akılcılık ve gelenek konusundaki yaklaşımlarıdır. Hodgson'a göre Weber kendi yönteminde, tarihin farklı dönemlerinde ve farklı mekanlarda ortak olanı, birliği, toplumsal etkileşimi ve değişimi canlı tutanın ne olduğunu sormamıştır. Weber için Batı'da yaşanan modern dönem, aynı zamanda insan davranışının ve eyleminin en akılcı olduğu dönemdir. Ayrıca ona göre Batı'da ortaya çıktığı şekli ile bu akılcılık benzersizdir. Weber'e göre Batı toplumunu dünyadaki diğer toplumlardan ayıran benzersiz akılcılık Hodgson içinse benzersiz değildir. Hodgson'a göre zaten her uygarlığın kültürel özelliklerini bir yönüyle eşsiz kabul etmek gerekir. Akılcılık ise tarih boyunca karşımıza çıkan her uygarlık için insan faktörünün bir gereği olarak kültürlerde mevcut, görece genel bir özelliktir. Weber'in yaklaşımı, tarihçiye göre bir yönüyle onun bazı biçimcilik türlerini 'akılcılık' olarak saymasından kaynaklanan açık bir hatadır. Öte yandan bu hatanın bir diğer sebebi bilgi eksikliğidir. Örneğin ona göre

⁸⁵ Ergun, *100 Soruda Sosyoloji Elkitabı*, s. 114.

⁸⁶ Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s. 101-106.

Weber ‘Müslümanlar arasında akılcılığın ne denli derinlere kök saldiğını’ bilecek birikime sahip değildir⁸⁷. Hodgson Müslüman toplum özelinde durumu şu şekilde açıklamıştır: “Müslümanlar toplumun genelini ilgilendiren kararları çoğu zaman muhafazakar bir ruhla aldıkları halde bu kararları alırken bile öncelikle geçmişin uygulamalarını katı biçimde sürdürmeye değil, mevcut toplumsal grupların somut pratik çıkarlarını gözetmeye bakmıřlardır⁸⁸.”

Tarihçiye göre araştırmacılar arasında sıklıkla gözlemlenen bu genel tavrın bir nedeni araştırmacıların Modern dönemi önceleyen tüm kültürleri ‘geleneksel’ terimi altında toplamalarıdır: “Geleneksel ile Modern arasında kurulagelen karşıtlık Modernliğin karşıtı olarak kurulan şeyi sadece tarihsel açıdan aşırı yalınlaştırmakla kalmaz, aynı zamanda genellikle gelenek olarak adlandırılabilen toplumsal olguların dinamik doğasını önemsizleştirdiği gibi, bir yandan da "geleneğin" çoğu modern toplumda can alıcı roller üstlendiğini de kesinlikle göz ardı eder⁸⁹.” Böylece esasen ele alınan kültürlerin uyanık ve canlı olduğu ortaya konmayarak serpilme dönemi gibi belirli dönemler hariç, bu kültürlerin ‘uykuda’ olduğu ima edilmektedir*. Hodgson’a göre geleneğin buyurgan bir adet tanımına indirgenmesi tarımcıl düzeydeki kültürün doğasını oldukça hatalı bir biçimde ifade eder⁹⁰.

İslam’ın Serüveni’nde Hodgson’ın kendisinden bahsettiği bir diğer isim Karl Marx’tır. Hodgson’a göre Marx’ın dikkat çektiği gibi toplumun farklı çıkar gruplarına göre bölünmesi bir gerçektir; ekonominin toplumdaki etkisi yadsınamaz. Örneğin İslam tarihçiliğinde Çin’in bölgedeki etkisi, tarih bilimi çerçevesinde genelde yüzeysel bir şekilde ele alınır. Buna karşın İslam’ın Serüveni’nde bölgedeki ekonomik hayata yön vermesi nedeniyle Çin ve Çin’in İslamileşmiş medeniyet ile ilişkileri klasik

⁸⁷ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 62.

⁸⁸ Hodgson *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 67.

⁸⁹ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 81

* Bir tarih bilimci olarak Hodgson bu tarz bir ayırım ile toplumsal araştırmalarda sosyal bilimlere yön veren Weber’in yöntemini esas soruları sormaması nedeniyle eksik bulur: ‘Weber kullandığı yöntemi her zaman sınırlarına kadar götürmemiştir. Saptadığı tutumları aslı aynı kalmayan ve düzenli olarak yenilenmesi, güncellenmesi gereken süreçler olarak görmek yerine, sonuçlarını kendiliğinden doğuran değişmez olgular olarak betimlemiştir. Haliyle, bir tutumu bir kez ortaya çıktıktan sonra canlı tutanın ne olduğu yolundaki tarihsel soruyu göz ardı edebilmiş ve bu yüzden o tutumun bizzat kendi sonuçlarıyla etkileşimi dahil olmak üzere genel olarak eşyayla etkileşimini her yönüyle ele almayı başaramamıştır.’ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 63.

⁹⁰ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 150, dip not 3.

oryantalist İslam tarihçiliğine nazaran görece hesaba katılmıştır. Bununla birlikte Hodgson'a göre çıkar gruplarındaki bölünmede esas etken sadece üretim ilişkilerine dayandırılmaz. Marx'ın genellikle göz ardı etmeyi tercih ettiği, bireysel bağılıklar ve bağlanmada belirleyici olan statü grupları arasındaki ilişkiler İslam'ın Serüveni'nde dikkate alınmıştır. Hodgson bu noktada Weber'in düşüncesini takip eder: Toplumsal değişimi belirleyen esas etken, toplumda karizma, prestij, saygınlık ve rızaya dayalı bireysel bağlanmaların gerçekleştiği 'otorite'ye dayalı anlamlı ilişkilerdir. Weber'in karizmanın otorite üzerindeki etkisine dayanan görüşü, İslam'ın Serüveni'ndeki özgün tarihî dönemlendirmede kendisini göstermiştir. Bununla birlikte Hodgson Modern Teknik Çağ öncesi toplum araştırmalarında Marx ve Weber'den kabaca etkilendiğini söyler ve İslamlaşmış toplumu incelerken esas olarak 'Marx'ın veya Weber'in ortaya koydukları ile tam olarak örtüşmeyen' kendi kavramlarına dayandığının altını çizer⁹¹.

C. Medeniyet ve Kültür Tarihi Çalışmaları

Oswald Spengler ve Arnold Toynbee gibi dünya tarihinin, kültürel dönüşümlerin tarihi olduğunu ileri süren toplumbilimcilerin tarih bilimine yaklaşımları ve yüksek kültür hakkındaki değerlendirmeleri tarihçiyi etkilemiştir. Hodgson'ın karşıtığa dikkat çeken şu cümleleri uygarlığın çatışma temelinde yükseldiğini söyleyen Toynbee'yi hatırlatır: "Özetle bütün bir Afro-Avrasya Ekümenesi, bütün uygarlık tarihinin üzerinde serpildiği sahneyi teşkil ediyordu ve İslamlaşmış uygarlık bu uygarlıklardan sadece biriydi. Bu sahne özellikle bölgesel büyük kültürel kompleksler arasındaki karşıtlıklar ve karşılıklı ilişkiler tarafından belirlenmişti⁹²." Hodgson'a göre Müslümanlarla özgün biçimde bütünleşerek dini ve din dışı olanın bir araya geldiği geniş bir kültürün oluşması, halk kültürü düzeyinde değil; yüksek kültür düzeyinde gerçekleşmiştir. Bir medeniyeti oluşturan ve diğerlerinden ayıran özellikler, o medeniyetin kültürünün ayırıcı özellikleriyle tespit edilebilir ve İslam medeniyetinde bu kültür, nüfusun münevver kesimi tarafından gerçekleştirilen tüm fikri etkinlikler tarafından belirlenmiştir⁹³. Toynbee de tarih

⁹¹ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 145.

⁹² Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 154.

⁹³ Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, Çev: Metin Karabaşoğlu, İz Yayıncılık Yenişafak, İstanbul, 1993, c. 1, s. 27.

incelemelerinin birincil biriminin Yüksek ya da Büyük kültürler olduğunu ileri sürer⁹⁴. Toynbee'ye göre tarih incelemesinin mevzusu 'uygarlık' iken Hodgson'a göre 'kültürel bütünleşme olgusu'dur⁹⁵. Uygarlıkların varolma ve çözülme süreçleri hakkında Toynbee genel bir sistem geliştirmiştir. Ona göre: "Belirli bir toplumda yaratıcı bir azınlığın ve ne çok elverişsiz ne de çok elverişli bir ortamın varlığı...İşte bu koşullara sahip olan gruplar, uygarlıklar olarak ortaya çıkmışlardır⁹⁶." Hodgson uygarlıkların ortaya çıkışında herhangi bir formül veya zaruri bir koşulun varlığını kabul etmez. Ona göre modern dönem öncesi şehirli toplumları araştırmak için her şeyden önce kültürel kalıpları ve böylece kültürel birliklerin hareketini çözümlenmek gerekir:

"Şahsen, bir medeniyetin teşekkülünde hiçbir zaruri hayat kalıbı görmüyorum ve yeni bir medeniyet olup olmadığına bakmaksızın, Samiler ve İranlılar arasındaki bölgesel bir kültürel bütünleşme olgusunun zuhurunu tartışma gündemine sokmak istiyorum: Bunu, yeni bir aşamadaki bir kültürel gelenekler terkihi olarak tahlil etmek yeterliydi. Bununla birlikte özelde, Toynbee'nin kendi sistemine dahil ettiği tüm analitik araçlar pratikte geçerlilik sahibidirler: yaratıcı bir azınlık gerçekten, belirli lehte şartlar sayesinde, hayli gelişmiş rakip kalıplar pahasına bile yayılabilecek kültürel kalıplar geliştirebilir ve bu kalıplar sonraları onları kabullenmiş bulunan halklar içerisinde hasmane tepkiler doğurabilir. Özelde, bu olgunun cidden vuku bulduğu bir bölgenin kültüründe kâfi derecede bir bütünsellik (küllilik) görüyorum. Zaten gerek Spengler gerek Toynbee- çalışmalarını 'Grek' ve 'Sami' ruhunun zıtlığına bina etmiş tarihçiler olarak- bu bölgede bir 'anormal' durum olduğunu belirtmişlerdir⁹⁷."

Bu nedenle ulus devletin temsil ettiği bütünlük anlayışının etkisinde kalarak yapılan medeniyet çalışmalarına nazaran bölgesel kültürel bütünsellik vurgusu ile Hodgson, Annales Ekolün kurucu temsilcilerinden Fernand Braudel'le birlikte dünya tarihindeki ulus aşırı araştırma yöntemlerinin yeniden yorumlayıcısı olarak anılır⁹⁸.

⁹⁴ Pitirim A. Sorokin, *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, Çev. Mete Tunçay, Salyangoz Yay, İstanbul, Mayıs 2008, s. 107.

⁹⁵ Sorokin, *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, s. 148-149.

⁹⁶ Sorokin, *a.g.e.*, s. 149.

⁹⁷ Hodgson, *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, 1993, c.1, s. 54, dipnot 10.

⁹⁸ Steve Tamari, "The Venture of Marshall Hodgson: Visionary Historian of Islam and the World", New Global Studies, 9/1, Southern Illinois University Edwardsville, USA, 2015, s. 73-87, (çevrimiçi, Steve Tamari, "The Venture of Marshall Hodgson: Visionary Historian of Islam and the World",

Toplum bilimciler arasındaki yeri toplumu bir toplum bilimci olarak değil bir tarihçi olarak ele alması ile değerlendirilmelidir. O toplumsal yığınlar içerisinde bireye odaklanmak ister. Hodgson'a göre tarihi ayrı bir disiplin yapan da budur⁹⁹.

Bir tarihçi olarak Hodgson'ın karşılaştırmalı inceleme yöntemini benimsemesinde etkili olan isimler ise Gustave von Grunebaum ve Claude Cahen'dir¹⁰⁰. Bununla birlikte Hodgson dünya tarihi araştırmalarında karşılaştırmalı yaklaşımlara rağmen genel bir çerçeve ve onun belirleyeceği birimlerin eksikliğinin bu alana hakim olduğunu düşünür. Bu eksiklik farklı ya da benzer yöntemlerle yapılan incelemelerin tümünde etkisini hissettirmektedir. Örneğin bir uygarlığın tespit edilmesi noktasında baskın söz sahibi grubun filologlar olması belli sorunları beraberinde getirmiştir. Carl Becker, Gustave von Grunebaum ve Jörg Kraemer tarafından savunulan bu yaklaşımda 'filologlara göre uygarlık, tek bir dilin veya kültürel olarak birbiriyle bağlantılı tek bir dil grubunun yazını aracılığıyla taşınıp aktarılan şey¹⁰¹' olarak tanımlanır. Böylece İslam'ın doğuşundan önce Arapça aktarılan her şey, örneğin pagan bedevi adetleri, sonrasında oluşan ve Arapça'yı kullanan uygarlığın özgün mirası olarak ele alırken var olan Süryanice kaynaklar yabancı ve uygarlığı etkileyen harici unsurlar şeklinde anılır olmuştur¹⁰². Bunun dışında öneğin von Grunebaum'un birçok oryantalist gibi sadece Arapça kaynaklara bağlı kalarak İran'ın orta bölgelerini ihmal ettiği görülür. Hodgson için önemli olan ise 'hangi dilde olursa olsun baskın yazılı gelenekler ve bu geleneklere eşlik eden bağlılıklardır¹⁰³.' Tarihçi Toynbee'nin İran ve Arap kültürü arasında yaptığı ayrım eklemelerde bulunarak Farsça dili aracılığıyla temsil edilen kültürün varlığını açıkça

https://www.academia.edu/13020572/The_Venture_of_Marshall_Hodgson_Visionary_Historian_of_Islam_and_the_World, 2015)

⁹⁹ Hodgson, *a.g.e.*, c.1, s. 23.

¹⁰⁰ 'İslamiyat araştırmaları her şeyden önce yüksek kültürle ilgilenmeye, daha yerel ve alt sınıfların toplumsal koşullarını ihmal etmeye, yüksek kültürün içinde de dinsel, edebi ve siyasi temalarla, yani filolojik bir yaklaşıma en elverişli temalarla meşgul olmaya meyilli olmuşlardır. Dolayısıyla, *Comparative Studies in Society and History* ve *Social and Economic History of The Orient* gibi, alanın diğer yönlerini de vurgulayan dergilere ve bu iki dergide de İslam araştırmalarına önemli katkılarda bulunmayı teşvik ederek öncü bir rol oynamış Gustave von Grunebaum'a dikkat çekmek gerekir. Claude Cahen de *Index Islamicus*'ta rastlanabilecek birçok farklı makalesinde toplumsal ve ekonomik sorunları ele almış en etkili Garplı yazar olmuştur.' Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 69.

¹⁰¹ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 58.

¹⁰² Hodgson *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 58.

¹⁰³ Hodgson *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 60.

teslim eder ve onu ‘farisîleşmiş/persîleşmiş’ kültürel gelenek şeklinde ifade eder¹⁰⁴. Tarihçi böylece medeniyeti dil üzerinden değil gruplar arası diyalog üzerinden tanımlamayı hedefler.

Hodgson’ın, özellikle İslam’ın kültür mirasını değerlendirerek kültür üzerinden ortaya koyduğu Batı merkezilik (eurocentrism) eleştirileri, kendisinden sonra bir açıdan takipçisi kabul edebileceğimiz Edward Said ile farklı bir alana taşınarak genişletilmiştir. Oryantalizm kavramının Edward Said tarafından tanımlanmasından önce tarihçinin, kavramın oluşmasına zemin hazırlayan tespitlerine İslam’ın Serüveni’ndeki şu cümleleri örnek gösterilebilir: “Modern batı bilginliği ... uzun süre boyunca Modern dönemden önce yaşamış Müslüman bilginlerin irfanını Batı dillerine çevirip Garplı kategorilere uyarlamakla meşgul olmuştur. Batı’nın İslam’la ilgili bilgisinde iyileşme, büyük oranda, Müslümanların kaleme aldığı ikincil kaynaklardan yine Müslümanların kaleme aldığı birincil ve daha uygun kaynaklara yönelişle gerçekleşmiştir¹⁰⁵.” Said ise kültürel mirasın çok yönlü bileşenlerinden ziyade düşünce tarihine eğilmiş ve Hodgson’ın ‘Batı merkezli’ nitelemesinden sonra bilhassa İslamiyat araştırmaları hakkında sosyal bilimlere entelektüel anlamda yön veren oryantalizm kavramını tanımlamıştır.

II. TARİHİ DÖNEMLERE AYIRMAK

A. Tarım Çağ içinde özel bir dönem: ‘Axial Age’-Eksen Çağ

Hodgson Eksen Çağ’da bireysel bilincin belli bir aşamadan geçtiğini düşünmektedir. Toplumsal koşullar, örneğin ticaretle birlikte gelişen pazaryeri kültürü, bireyselliği bireyin kendisi hakkında toplumdan görece bağımsız düşünceler geliştirmesi konusunda tetiklemiştir. Bu gelişmeler kendisini felsefe, sanat, dindarlık (piety) veya manevi yönelimler alanında açıkça göstermiştir. Buna uygun bir şekilde bölgedeki tek tanrılı dinsel gelenekte peygamber figürü, sistemli ve sosyal düzen atfeden bir din oluşturmak hedefinden ziyade bireye ve bireyin ahlaklanmasına yönelik çağrıda bulunmuştur. Bu bakımdan Hodgson, Hz. Muhammed (sav)’dan

¹⁰⁴Arjomand, “HODGSON, MARSHALL GOODWIN SIMMS,” *Encyclopædia Iranica*, ‘çevrimiçi’, <http://www.iranicaonline.org/articles/hodgson-marshall>, 24 Eylül 2015

¹⁰⁵ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 68.

önceki tek tanrılı dinsel geleneğin temsilcileri olan İbrahimî peygamberleri toplumsal sorumluluklarından evvel, esasen birer dindar birey modeli olarak ele alır. Hz. Muhammed ise Hodgson'a göre kendisini, İbrahimî dinler içinde bilhassa Hz.İsa'da temsil edilen bireye atfedilen kutsallıktan ayrı bir yere konumlandırır. Onun bu tutumu aynı zamanda Bereketli Hilal'in kapsayacağı Tarım Çağ medeniyeti ile yakından ilgilidir. Bu nedenle İslamlaşmış medeniyetin anlaşılmasında Hodgson'ın Tarım Çağ'a ve onun içinde özel bir dönem olan Eksen Çağ'a atfettiği ayırt edici iki özellik önem taşır: Kişisel bilinç ve ticaret geleneği.

Hodgson'a göre nedenleri tam olarak tespit edilemese de Tarım Çağ'da Afro-Avrasya Ekümenesi'ndeki şehirleşmiş bölgelerde birbirine yakın zamanlarda benzer ve köklü değişimler gözlemlenmiştir¹⁰⁶. Ona göre bunların ilki, ticari ilişkilerdeki gelişmişliğin ve yeni yöntemlerin ortaya çıkmasının bir sonucu olarak para basmaktır: Anadolu'da, Kuzey Hindistan'da ve Çin'de yaklaşık olarak aynı zaman diliminde, yedinci yüzyıla doğru gerçekleşmiştir. Bir diğeri Ekümene'de yüksek kültür geleneğini oluşturacak eserlerin ortaya çıkmasını sağlayan entellektüel yaratıcılıktır. Ayrıca bu bölgesel kültürlerin her birinde büyük bir yazılı gelenek doğmuş ve bu yazılı gelenekler kendi bölgelerinde yaygın şekilde işlenip incelenmiştir¹⁰⁷. Bunlar dışında bir diğer unsur, bireye yönelik ilginin artması ve bireye dair meselelerin ön plana çıkmasıdır. Bu aynı zamanda entellektüel yaratıcılığın nedenlerinden biridir. Eksen Çağ'da bilginler, bireyin kendine has yazgısıyla ilgilenmeye başlamışlardır.

¹⁰⁶ "...büyük kültürel serpilmeler, yani nispeten bağımsız edebî, sanatsal, toplumsal ve dinsel geleneklerin bütün bir kültürü etkileyecek çapta sıfırdan başladığı genel kültürel yaratıcılık ve yenilik dönemleri gerçekten seyrek görülüyordu. Kültürün sadece bazı yönlerine büyük bir yaratıcılığın egemen olduğu dönemlere bile, yerleşik gelenekler içinde gerçekleşen nispeten tali önemdeki yenilik tiplerini barındıran dönemlerden (çekirdek bölgelerde bile) daha az rastlanıyordu. Geniş kapsamlı serpilmeler gerçekleştiğinde, bunlar elbette dünya tarihinin akışını belirliyorlardı. Eksen Çağ'da başlıca çekirdek bölgelerin hepsinde böylesi bir genel yaratıcılık görülmüştü." Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, Phoenix Yay, Çev: Berkay Ersöz, Editör Prof. Dr Hasan Onat, Ankara, Aralık 2017, c. 1, s. 300.

¹⁰⁷ "'Tarımcıl' diye nitelediğimiz toplumun hem ulaştığı karmaşıklık düzeyi bakımından hem de farklı bölgelerde karşımıza çıkan dallanıp budaklanma biçimleri bakımından çok büyük bir iç çeşitlilik sergilediğini görmek gerekir. Bu bakımdan özellikle "Eksen Çağı" (MÖ 800-200) dediğimiz dönem boyunca her yerde esaslı değişimler meydana gelmişti. Bu dönemde yazı, ruhbanlığa özgü bir katipler sınıfının tekelinde olmaktan çıktı ve burjuvazinin bir kesimi arasında hızla yaygınlaştı. Buna uygun olarak yazılı geleneklerin karakterinde ve gelişim hızında da birtakım değişiklikler meydana geldi." Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2017, c. 1, s. 149.

Tarihçi, Afro-Avrasya Ekümeni'nde Tarım Çağ boyunca bu gelişmelerin gözlemlendiği dört çekirdek bölgenin bulunduğunu söyler. Ona göre bir bölgenin çekirdeğini ya da merkezini belirleyen birtakım kıstaslar vardır: Eserlerin yazıldıkları bölgenin dışındaki bölgelerde okunuyor olması, belli bir bölgede oluşturulan kurumların başka yerlerde taklit ediliyor oluşu gibi. Tarihçiye göre Eksen Çağ'dan itibaren ve daha ziyade İslamî dönemler boyunca Bereketli Hilal ve İran platosu'nda bu kriterlerin sağlanması yapılabilmektedir. Bunun tersi bir oluşum ise nadiren gözlemlenir. Merkez bölgelerde gözlenen bu ana gelenekleri tarihçi şöyle sınıflandırır: Grekçe ve Latince dilleri ile Anadolu'dan İtalya'ya kadar uzanan bölgeyi kapsayan Avrupa terkihi, Sami ve İran dilleri ile sürdürülen Nil ve Ceyhun, yani Ceyhun Irmağı arasındaki alanda merkezi Bereketli Hilal ve İran'ın dağlık bölgeleri olan gelenek. İslamileşmiş medeniyeti ortaya çıkaran değerler ve yüksek kültür, Nil'den Ceyhun'a kadar uzanan bölgede ortaya çıkacaktır. Hodgson bu bölgeyi 'Ortadoğu' yerine 'Nil'den Ceyhun'a kadar uzanan bölge' şeklinde tanımlamıştır. Burası 'aşağı Nil vadisinden Ceyhun ırmağı havzasına kadar olan ve bu iki nehrin çevresinin dahil olduğu topraklar'dır¹⁰⁸. Çiviyazısı dillerini ve Aramca'yı kullanan 'Bereketli Hilal ve İran platosu' 'Nil'den Ceyhun'a kadar uzanan bölge'nin çekirdek kısmını oluşturur. Üçüncü kültürel gelenek Hindistan bölgesi ve son olarak Çin ve Çin'e komşu olan Uzak Doğu topraklarında ortaya çıkmış olan kültür terkihi bulunur¹⁰⁹. İslam'ın tarihsel seyrinde belirleyici rol oynayan Bereketli Hilal ve İran'ın dağlık bölgelerinin, genel olarak ise Afro-Avrasya'nın tarihi, bu dört medenileşmiş geleneğin birbiriyle etkileşimi, birbirine bağımlılığı ve karşılıklı ilişkilerinin sonuçlarından oluşmuştur.

Eksen Çağ kapsamında diğer çekirdek bölgelerden farklı olarak 'Nil'den Ceyhun'a kadar uzanan bölge'de diğer kültür terkiplerinde karşımıza çıkan yüksek kültür geleneği henüz oluşmamıştır. Hodgson'a göre Tarım Çağ'da yüksek kültürle ortaya çıkan değerler bir toplumu medeniyet olgunluğuna taşımaktadır. Nil Ceyhun bölgesi ise yüksek kültüre genellikle eşlik eden yazılı bir geleneğin oluşması bakımından bir merkez ya da Hodgson'ın dediği gibi çekirdek bir bölge değildir.

¹⁰⁸ Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, Phoenix Yay, Çev: Berkay Ersöz, Editör Prof. Dr Hasan Onat, Ankara, Aralık 2017, c. 1, s. 156.

¹⁰⁹ Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, Çev: Metin Karabaşoğlu, İz Yayıncılık Yenişafak, İstanbul, 1993, c. 1, s. 47.

Tarihçiye göre buradaki kültürel gelenek, yerel mirastan ve çiviyazısı uygarlıklarından Eksen Çağ'a ulaşmış yazılı geleneklerden oluşmaktadır. Burası daha ziyade bölgesel yaratıcılık temelinde çekirdek bir bölgedir; yazılı gelenek üretme bakımından değil¹¹⁰. Hodgson'ın Nil'den Ceyhun'a uzanan bölgeye atfettiği bölgesel yaratıcılık özelliği bu bölgenin ticaret kanalı ile köklü gelenekler için bir buluşma noktası olması ve bu sayede yeniliklerin ortaya çıkıp benimsenmesi için elverişli bir mekân oluşturması şeklinde anlaşılabilir. Böylelikle Hodgson entelektüel yaratıcılık, kişisel vizyon ve bireyin vicdanına yönelik sonu peygambere dayanacak değerlendirmelerinin altyapısını, Eksen Çağ'da dört ana kültürel geleneğin sosyal koşullarına dayandırmış olur.

“Ekümenik ters akıntılarının ortasında bulunan Çiviyazısı kültürel bölgesinin durumu ise bir istisnaydı. En eski yüksek kültürel geleneklere sahip olan ve yeni yollar geliştirmek konusunda her yerden önce davranmış olan bu bölge, o dönemde kendi kimliğini yeni tarzda geliştirmeyi tam başaramamıştı. Bunun yerine her yönden gelen çeşitli etkilerin altındaydı. Bu bölgede yeni Aramca, çoktandır yerleşik olan Çiviyazısı dilleriyle birlikte yazılı gelenek olma şerefini paylaşmaya Eksen Çağı boyunca devam etti. Aramca kendi sahası içinde başlıca Aramca başyapıtlara dayanan bir yüksek gelenek de geliştirmede. İslamileşmiş kültürün şekilleneceği bölge neredeyse olumsuz bir biçimde, Yunan ve Sanskrit geleneklerinin köklerinin bulunmadığı, Avrupa ve Hint bölgelerinin sonuçta kendisinden ayrı olduğu ülkelerden oluşan bir artık grup olarak tanımlanabilirdi. Çünkü bu son iki kültür en başta en bütünleşmiş ve sınırları en belirgin olan kültürlerdi. Bu anlamda Eksen Çağı'nda bizim bölgemiz, Akdeniz ve Hindukuş arasındaki, Yunanca ve Sanskritin en fazla yerel veya geçici bir gelişme sergilediği ülkelerden meydana geliyordu¹¹¹.”

Sonuç olarak Eksen Çağ'a doğru dört çekirdek bölgenin ticaret, sanat, din ve bilim mirası, bu bölgelerin birbiriyle temas halinde ve git gide yoğunlaşan bir etkileşim ağı içinde olması nedeniyle ortaktır, birbirinden ayrı ele alınamaz¹¹². Eksen Çağı Tarım Çağ içinde merkezî kılan bir diğer özellik, Ekümene'nin şehirleşmiş çekirdek bölgelerinin, m.ö. 800-200 arasında, çevre bölgeleri çeken bir cazibe alanına

¹¹⁰ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 156.

¹¹¹ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 156.

¹¹² Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 156.

dönüşmüş olması ve merkezin çevre üzerindeki etkisinin artmış olmasıdır. Öyle ki Hodgson'a göre Eksen Çağ ile birlikte Nil'den Ceyhun'a kadar uzanan bölgedeki etkileşimde merkezin ya da çekirdek bölgenin etkisi, bir topluluğa ortak bir isim vermeye yetecek belirleyiciliktedir. Tarihçi bölgenin etkileşim yoğunluğunu esas alarak bu bölgedeki kültürü 'İran-Sami' kültürü şeklinde daha ziyade bölgede konuşulan dillere dayanarak tanımlamıştır. Bununla birlikte ifade etmek istediği bölgesel olarak ileri bir tarihte bu bölgede kültürün fiilen medeniyeti oluşturan İran-Sami bütünleşmesini yaşayacak olmasıyla ilgilidir¹¹³. Özetle Hodgson'ın dünya tarihi yazımında Eksen Çağ önemini öncelikle farklı kültürlerin birbirine bağlanmasından kazanır. Öyle ki Sümerlerden Fransız Devrimi'ne kadar olan süreç Eksen Çağı üzerinden 'Eksen Çağı'ndan önce', 'Eksen Çağı' ve 'Eksen Çağı'ndan sonra' şeklinde bölümlere ayrılmıştır¹¹⁴. Genel dünya tarihi değerlendirmesi dışında İslam'ın Serüveni'ne İslam tarihi özelinde bakıldığında, Eksen Çağ'ın en büyük kazanımı ise artık Nil-Ceyhun bölgesinde tarımcıl toplum içindeki bir karakter olarak bilinçli ve yaratıcı bireylerden bahsedebilir olmamızdır.

B. Tarım Çağ'da Birey ve Bilincin Kişiselleşmesi

Hodgson'ın Eksen Çağı, Tarım Çağ tanımının içinde ve kabaca m.ö. 800-200 yıllarını kapsayan bir aralıktır. Eksen Çağ terimi Alman filozof Karl Jaspers'ın insanlık tarihi değerlendirmesine aittir¹¹⁵. Jaspers'a göre tarihi bütünsel bir şekilde ele almak için öncelikle tarihi oluşturanın tüm insanlık olduğunu anlamak gerekir. Tüm insanlığın ortak sorusu ise insanın nereden geldiği ve bu dünyadaki amacının ne olduğudur. Jaspers'in tarih araştırmalarında bir ilke olarak gözettiği 'tarihsel

¹¹³ "Aslında 'İran-Sami' ibaresinin gerçekten yerinde sayılabileceği dönemler dışında, yani diğer geleneklerin özerkliklerini kaybettikleri ve bütün bölgesel kültürün fiilen genel olarak İran Sami olduğu tarihe kadar, Nil'den Ceyhun'a kadarki bütün kültürel gelenekleri belirtmek için ortak bir terime özellikle ihtiyaç olmadığını görüyorum. 'İran-Sami' terimini kalıtsal bir anlamda kullanmıyorum. Burada - olanaklı olsa bile - çeşitli kültürel unsurların daha uzaktaki İran, Sami ve Helen kökenlerine ışık tutmaya çalışmıyorum. Ben burada bunların birikimsel geleneklerin karşılıklı olarak ilişkili bir kompleksi olarak nasıl geliştiğiyle ilgileniyorum. Bu amaç doğrultusunda Sami ve İran halkları, Yunanca ve Latince konuşan halklar karşısında görel bir kültürel birlik oluşturmuştur. Örneğin Gnostisizm'deki Helenik unsurların görel miktarı beni burada onun -hangi dilde olursa olsun- İran-Sami geleneklerinin genel bağlamı içindeki gelişiminden daha az ilgilendiriyor." Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 156.

¹¹⁴ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 81.

¹¹⁵ Karl Jaspers, *The Origin and Goal of History*, 3. Bs., New Haven and London, Yale University Press, September 1965, s. 1-21.

bütünsellik' ancak tüm insanların kökenine ve nihai amacına dair ortak sorusunu anlama ve cevap bulma çabası gözetilerek sağlanabilir¹¹⁶. Bu anlamda Jaspers'a göre Eksen Çağ (m.ö. 800-200), dünya tarihinin ana eksenini oluşturan bir süreci kapsar. Bu çağda, insanlık varoluş sorusuna cevap geliştirme çabası zemininde buluşmuştur. Bu çağdan itibaren insan ileri düzeyde kendilik bilincine sahip olmaya başlamıştır. Önce kendi varlığına, sonra 'Varlık'ın kendisine dair sorular üzerine görece daha belirgin bir şekilde tartışmaya başlamış, öte yandan bu tartışmayı yazıyı kullanarak ifade etmiş ve yazarak sürdürmüştür. Aynı dönemde farklı bölgelerde, insanın kendisi dışında aşkın bir varlığı düşünmeye başlaması, mistik ve ruhani tecrübeler yaşaması, birbirine benzer ve çelişik yönleriyle çeşitli ve çok sayıda inanışın, felsefenin ve farklı dinlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur¹¹⁷.

Jaspers ve Hodgson, bu dönemi türlü hadiselerin bulunduğu ana aks anlamında 'eksen' sıfatıyla nitelmişlerdir. Ayrıca m.ö. 800-200 süreci, Tarım Çağı yaşayan toplumların şehirlere sahip olmaya başladığı dönemin tam ortasında kalır. Hodgson'ın bu adı uygun bulmasının Jaspers'tan farklı bir nedeni Ekümene'nin şehir sahibi bölgelerinin Eksen Çağ'da birbirine kalıcı şekilde eklenmesidir¹¹⁸. Eksen Çağ'a Jaspers ve Hodgson'ın yüklediği anlamlar birbirini tamamlar nitelikte olsa da aynı değildir. Jaspers bu dönemin en önemli sonucunun bireyselleşme olduğunu söyler. Hodgson ise bu dönemi Tarım Çağ'ın merkezinde ve ileride İslamlaşmış medeniyet çatısı altında yaşanacak kültürel bütünleşmenin tüm unsurlarını içinde barındıran çekirdek bir dönem şeklinde değerlendirecektir. Hodgson bu dönemi daha kapsamlı gerekçelerle özelleştirmiş olsa da Eksen Çağı onun tarihçiliğinde ayırt edici kılan unsur, Jaspers'e benzer bir şekilde, tarihinin bu dönem sayesinde toplum içinde bireyi tanımlamış olmasıdır. Sıradan bir bireyin toplumdaki ayırt edilecek seviyede kimlik bilinci geliştirmesi İslam'ın Serüveni için oldukça önemli bir noktadır. Hodgson böylece var olan dinsel ve kültürel geleneğin dayatıları dışında düşünmeye yeltenen ve kimi zaman bu çerçevenin dışında hareket edebilen yaratıcı bir birey tasviri sunmuş olur. İslamlaşmış medeniyetin yüksek değerlerini şekillendirecek olanlar, her şeyden

¹¹⁶ Jaspers, *The Origin and Goal of History*, introduction xv.

¹¹⁷ Jaspers, *a.g.e.*, s. 2-3.

¹¹⁸ Hodgson, *İslam'ın Serüveni.*, 2017, c.1, s. 153.

önce kişisel vizyon ve vicdanları ile bu bireylerdir. İslamileşmiş medeniyetin oluşumunda İslam'ın rolü böylece iki başlık altında veya ikiye ayrılmış bir din tanımı üzerinden değerlendirilmiştir. İslam'ın Serüveni'ni bir toplumda dinin etkisinin araştırılması bakımından özgün kılan esasen bu ikili değerlendirmedir: Toplum seviyesinde dinsel bir gelenek (religion) olarak İslam ve bireyin teslimiyetini (islam) yaşayış şekli olarak dindarlık (piety) veya İslam özelinde bireyin manevi hayatına verilen isimle tasavvuf.

Bununla birlikte Hodgson'a göre Tarım Çağ'ında özel bir dönem olarak ele alınan Eksen Çağ'da yaşanan gelişmeleri, tarımcıl toplumun ilişki ağlarında gerçekleşmiş hadiseler olarak okumak gerekir. Hodgson bu döneme şahitlik eden toplumdaki 'tarımcıl toplum' şeklinde bahseder. Bu nitelendirme basit, kolay çözümlenebilir ilişki ağlarına sahip bir toplumu akla getirmemelidir. Hodgson'a göre tarımcıl toplumun ilişkilerindeki karmaşıklık düzeyi oldukça yüksektir. Ayrıca sahip olduğu çeşitlilik bakımından farklı bölgelerde oldukça karmaşık bir yapısı olduğu görülür¹¹⁹. Tarımcıl terimi ile anlatılmak istenen şehir hayatında ve onun çevresinde hakim olan ilişkilerin tarımsal mülkiyet biçimleri etrafında şekillenmiş olmasıdır. Bu ilişki ağında merkez kabul ettiğimiz şehir, tarımsal kaynakların yoğunluğu ölçüsüne bağlı olarak kurulmaktadır. Tarımcıl ilişkiler dışında geliştiği düşünülebilen bağımsız göçebe hayvancılıkta dahi çevrenin ekonomik biçimini belirleyen unsur esasen yine tarımdır. Merkezdeki ekonomik ilişkiler bu bakımdan çevreyi de içine alır ve bu şekli ile tarım, toplumsal ilişkilerde hakim olan, toplumsal ilişkilere yön veren, Hodgson'a göre bir nevi çatı unsurdur. Tarihçi bu vurgusu ile şuna dikkat çekmektedir: Bir şehir olmaya işaret eden tabakalaşma, idari kurumlar, gruplar ya da kurulan birliktelikler, bilhassa Tarım Çağ'ın merkezî dönemi Eksen Çağ itibarıyla, esasen tarımsal bir düzen temelinde oluşmuştur. Bu durum bireylerin uğraştıkları işlerde veya tarihsel eylem alanında karşılaştıkları fırsat ve sınırlamaların temelinde yatan tarımsal koşullar olduğu anlamına gelir. Özetle tarımcıl çağda bireyler, üretim faaliyetlerini tarıma dayalı koşullardan oluşan ortak bir zemin üzerinde gerçekleştirmektedir.

¹¹⁹ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 149.

Böyle bir tabloda değişimin ana mekânı olan şehir, tarımcıl toplum için öncelikle artan uzmanlaşma ile ortaya çıkan üretim fazlasının toplandığı yerdir¹²⁰. Bunun dışında kişisel rollerin çeşitlenmesi bakımından bireyler için elverişli bir mekân sunmuştur. Mesleki olarak bir grup içinde olmaksızın kâhin, şair, filozof ve tacir gibi tipler toplum içinde görünür olmuştur. Şehrin sunduğu bu tarz fırsatlara rağmen Hodgson'a göre tarımcıl toplumda tabakalaşmanın hala oldukça katı olduğu düşünülmelidir. “Şehirlerin gelişmesiyle birlikte, onların civarında yapılan tarım- ve ayrıca ilkel ticaret ve sanayi- böylece kentsel etkiye tabi olmuştur; fakat bu daima tarımsal bir zeminde gerçekleşmiştir¹²¹.” Başka bir ifade ile Eksen Çağ dahil olmak üzere tarımcıl toplumda sıradan bir insanın siyasete ve yüksek kültürel hayata katılma imkânı bulduğu söylenemez. Bu nedenle tarımcıl toplumda, kurumsallaşabilen köklü bir sosyal değişimi ve yeniliği Hodgson'a göre rastlantısal bir hadise olarak kabul etmek gerekir. Böyle katı bir düzende şehrin bireye sunduğu şey, esasen toplumsal ilişkilerde açıkça gözlemlenebilen hızlanmadır. Öyle ki tarihçiyeye göre bu hızlanma ile birey, esasen değişimin ve değişime dair potansiyelin farkına varmıştır. Başka bir ifade ile birey, şehirde kendi eylemlerinin gelecek kuşakların yaşam koşullarını değiştirme olanağının farkına varmıştır¹²².

C. Bereketli Hilal'in Kentsel Ticaret Geleneği

Hodgson'a göre çekirdek bölgelerin kültürleri Eksen Çağ itibariyle birbirlerinden farklı özellikler ortaya koymaya başlasalar da bu özel dönemi belirleyen esas özellik bölgeler arasındaki etkileşim yoğunluğunun artması olmuştur¹²³. Tarihçiyeye göre Eksen Çağ'ın sonlarına doğru Akdeniz, Avrupa, Sahra'nın güneyi, Hint Okyanusu ve doğusundaki denizlerde ticaretin geldiği nokta veya ulaştığı yoğunluk itibariyle

¹²⁰ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 149.

¹²¹ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 150, dipnot 3.

¹²² “Özelde şehir hayatı tarihsel değişiminin, yani gündelik yaşam koşullarını değiştiren eylemlerin ve olayların akışının, bireyin bu değişiminin ve kendi eylemlerinin gelecek kuşakların yaşam koşullarını değiştirme olanaklarının bilincine varabileceği ölçüde hızlanmasını ifade ediyordu. Böylece başka şeylerin yanı sıra toplumsal bir vicdan da olanaklı ve olası hale geldi.’ Tarımcıl toplumun şehir hayatından doğan toplumsal vicdan, sonraki süreçte toplumsal adalet talebine dönüşmüş ve böylece başka sebeplerle birlikte meşruiyetini daha ziyade toplumun adalet talebini karşılamasından alan bir imparatorluk şeklinde karşımıza çıkarabilmiştir. Hodgson için toplumun bu özelliğinin Tarım Çağ'da kurulmuş başka bir örneği İslamî kaideler üzerinden adalet vurgusunun sahiplenilmesi ile ortaya çıkan İslamileşmiş medeniyet'te imparatorluğun oynadığı rol olacaktır.” Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 149.

¹²³ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 156.

bölgedeki kültürel gelenekler üzerinde çok yönlü etkisi vardır. İlişkilerdeki yoğunlaşma saray ve ruhbanlarla birlikte tacirlerin yüksek kültürü belirleyen sınıfa dahil olmaları, böylece toplumsal etkilerinin artması ile yakından ilişkilidir. Eksen Çağ'da genişleyen ticaret ağı nedeniyle iktidar odakları olan saray ve tapınakla birlikte pazaryerinin beğenilerini karşılamak da önemli bir mesele haline almıştır. Tacir kimliği aynı zamanda toplumun saray ve ruhbanlar dışında halk seviyesindeki bireysel bakış açısını da keskinleştirmiştir. Başka bir ifade ile yüksek kültür geleneğini etkileyen yeni bir unsur olarak pazaryeri ve kaynağını pazaryerinden alan bireycilik hissi karşımıza çıkar olmuştur¹²⁴. Örneğin Platon'un diyalogları agorada, pazaryerinde geçer. Başka bir ifade ile pazaryeri sadece ticari malların sergilendiği bir yer olarak anlaşılamaz. Pazaryeri, diyaloglarda Sokrates'in rastladığı kişilerle uzunca sohbet ettiği, yani fikirlerin konuşulup tartışıldığı, toplumun yaşananları anlamlandırdığı bir mekandır. Hodgson pazaryerini ekonomideki etkisi nedeniyle ön plana çıkarsa da saray ve tapınakla birlikte yüksek kültürü belirleyen güç odakları arasına pazaryerinin dinamiklerini katması sadece ekonomik gerekçelere dayandırılmaz. Pazaryeri, toplumun anlam ve değer mekanizmalarının yeniden örüldüğü yerdir.

Gelişen bireysel bakışta entelektüel yaratıcılık, şehir hayatının bireye sunduğu görece esnek hareket alanından beslenmiştir. Nil'den Ceyhun'a kadar uzanan bölgenin pazar ağında rol oynayan tacirler bu dinamizm içinde baskın grup olarak karşımıza çıkar. Öyle ki tacirlerin etkisi bölgenin önce ticaret diline, sonraları burada gelişecek uygarlığın diline yön vermiştir:

“Nil'den Ceyhun'a kadar uzanan bölgede yaşayan halklar ticaret yollarının kesiştiği yerlerde bulunmaktan sadece çıkar sağlamamışlardı. Ayrıca yeni ticaret sahalarının gelişmesine de yardımcı olmuşlardı. İşte tam bu dönemde, Eksen Çağ'ının sonlarında, birçok yerde o zamana dek başlıca ticaret dili olarak kullanılmıyormuş Yunancanın yerini Bereketli Hilal'in bazı dilleri almaya başladı. İran ve Sami kültürü ve dini, Orta Avrasya ticaret yolları boyunca yerelde Çinli veya Hint unsurlara göre daha baskın hale geliyordu¹²⁵.”

¹²⁴ Hodgson *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 152-153.

¹²⁵ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 187.

Bir diğerk sonuç aynı dönemde, Eksen Çağ'ın sonlarına doğru, Hıristiyan ve Yahudi halkların Hindistan'ın batı ve güneybatı kıyıları boyunca nüfuzunun artmış olmasıdır. Süryani ve Yahudilerin Batı Akdeniz ve hinterlandında bu dönemde ticaret kültürünün taşıyıcıları haline geldikleri görülür. Özetle bu gelişmeler İslamileşmiş uygarlığın bölgesinin Ekümene'de ticarî bir merkez haline Hodgson'ın ifadesi ile 'ticaretin kalbi'ne dönüştüğünü göstermektedir¹²⁶.

Hodgson'a göre ticaret kültürü İslamileşmiş medeniyetin İslam'ı anlamlandırması bakımından etkili olacak derecede önemlidir. İslam'ın Serüveni'nde 'nasıl bir İslam' sorusuna vermeye çalıştığı cevapta Hodgson, Weber'in bir iddiasından yola çıkar. Tarihçiye göre İslam dininin özellikleri Ekümene'deki tüccar ahlakı ile paralel bir şekilde gelişmiştir ve bu sayede topluma nüfuz edip bölgeye yerleşebilmiştir. İslamileşecek kültürde tüccar ahlakının etkisine dair düşüncesinde tarihçi, Weber'in şu çıkarımına dayanır: Weber'e göre tarımsal döngünün dayattığı koşullara dayalı taleplerden ziyade etik taleplerin ön plana çıktığı bir dini sahiplenen toplumda, tüccarların etkisi ağır basar¹²⁷. Bu, yoğunlaşan ilişki ağı ile şehir ve pazaryerinde ahlaklanmanın neden olduğu bir durumdur. Hodgson etik talepler içinden ön planda olan değerlerin söze sadık olmak ve eşitlikçilikle vurgulanan bir adalet olduğunu belirtir. Tarihçi için bu durum, İslam'da bireyin ahlakına yapılan vurgu ile bire bir ilişkilidir. Buna uygun bir şekilde tarımsal ağlara hala sıkı sıkıya bağlı olmakla birlikte şehir¹²⁸ içindeki ilişkilerle şekillenmeye başlayan toplumun benimsediği dinin özellikleri, tarım ve hayvancılığın gerektirdiği şekilde yaşayan bir toplumun benimsediği dinin özelliklerinden farklı olacaktır. Şehirliler, tümelden ziyade tek tek bireyin taşıdığı ahlaka verdikleri önem bakımından ikinciden ayrılır.

“Peygamberlerin belki de başlangıçta tarımsallıktan esinlenmiş olan adil ilişki talepleri, ticaret ve sözleşmeler çerçevesinde kolaylıkla yorumlanabilir. Nitekim böyle

¹²⁶ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 187.

¹²⁷ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 176.

¹²⁸ Hodgson'a göre bu dönemde toplumun şehre sahip olması ve kullandığı yeni ifade “agrarian citted culture and society” şu şekilde anlaşılmalıdır: “Buna göre, şehirlerin doğuşu ile birlikte tarımcılıkla uğraşılan bölgelerde ve bu bölgelere bağımlı olan yerlerde tesis edilen toplumsal düzen tipine tarıma dayalı düzen veya daha kapsayıcı ifadeyle şehir sahibi tarımcıl toplum da denebilir. Burada şehirliler urban terimi yerine şehir sahibi citted deyimini kullanıyorum. Çünkü toplumlar, o toplumdaki şehirlerin varlığını bir şekilde yansıttıkları halde hayatlarının hiçbir döneminde şehirliler olmamış köylülere de içermektedir.” Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 148.

yorumlanırsa pazaryeri ile bağlantısının öteden beri var olan doğal düzeni korumak ve bereketi teminat altına almak için başvuru her hangi bir doğa tanrısı kültüründen daha doğrudan olduğu görülebilirdi...Şehir hayatından beslenen etik bir tanrıyı vurgulayan tektanrıcılık, doğa tanrıları kültürlerinde sürdürülen ve şahsi duygudaşlık ihtiva eden ayinler, hatta büyü uygulamaları ile taban tabana zıt, gayri şahsi bir ahlakçılık ile karakterize olur hale geldi¹²⁹.”

Burada Weber ve Hodgson tarafından dağınık ve bir merkezden yoksun yaşayan bir toplumun yaşantısı ile merkezde ve kalabalık yaşayan bir toplumun bağlı olduğu üst değerler seviyesinde bir farklılaşmanın olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu farklılaşma Hodgson'a göre Tanrı figüründeki kişiselleşmeyi ve zamanla birleşmeyi de beraberinde getirmiş, tek tanrılı dinlerin toplum tarafından benimsenmesi aynı zamanda bu sürecin bir sonucu olarak ele alınmıştır. Bu noktada karşımıza şüphesiz peygamber figürü çıkmaktadır. Hodgson'a göre Tanrı peygamber aracılığıyla tek tanrılı dinlerde somut bir içerik kazanabilmiş, başka bir ifade ile böylece tarihselleşmiştir. Böylece tek tek her bireye aynı zamanda toplumsal bir figür olan peygamberin izinden gitme yükümlülüğü ve ideali de yüklenmiş olmaktadır.

“Sorumlu olunan tek ömür, tek aşkın Tanrı ve tek doğru cemaat: Manevi evrenin doğal evren karşısında bir önceliğinin olduğunu ileri sürebilmek için bu üç unsur gerekliydi. Adalet mücadelesi zafere ulaştığında bu mücadeleye kendilerini adanmış olanlar da zafere ulaşmış olacaktı. Eksen Çağı'ndan önceki zamanlardan kalma kabileci ve yerel miras, görünüşe göre tektanrıcı geleneklerde toplumsal ve dolayısıyla tarihsel bir sorumluluk iddiasına dönüşmüştü¹³⁰.”

Bireysel ideallerin önemi davranışları etkileyen unsurlardan biri olmasıdır. Tarihçiye göre birey, iki temel motivasyon unsuru ile harekete geçer ve davranış böylece ortaya çıkar: İdealler ve atalardan miras alınan adetlerle kurulmuş bağlılıklar. İdealleri şekillendiren peygamberin etkisi bu açıdan da düşünülmelidir. Peygamberle dindarlıkla bağlantılı olarak dikey taşınan idealler üzerinden aynı zamanda topluma bir yenileşme alanı açılmış olmaktadır. Peygamberle birlikte var olan gelenek ve

¹²⁹ Hodgson, *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, 1993, c.1, s. 177.

¹³⁰ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 176.

düzene karşı sınırlı bir çerçevede olsa da yenileşmeyi körükleyen bir diğer toplumsal kimlik tacire aittir.

Hodgson'a göre İslamlaşmış uygarlığı ortaya çıkararak yüksek kültür grubuna tacirlerin dahil olmasıyla yaşanan toplumsal değişimin etkisi büyüktür. Siyasal olarak git gide genişleyen ve Tarım Çağ'da uluslararası kozmopolit bir düzen tesis edebilen Arapların ticaret geleneği bu yapılaşmanın tesisinde oldukça etkili olmuştur. Bununla birlikte bu özellik, Araplara özgü değildir. Eksen Çağ itibarıyla İran-Sami kültürel bütünleşmesinin yaşanacağı topraklarda yaşayan halkların geneli için geçerli bir durumdur:

“İslamlaşmış uygarlık Nil'den Ceyhun'a kadar uzanan bölgede kökleri ta Sümerler dönemine uzanan İran-Sami kültürünün ulaştığı son aşama olarak görülebilir. Çünkü İslam'ın vizyonu bu mirasın bir meyvesidir. Hatta Arap fetihlerine yol açan göçebe-tüccar anlayışı bile bu mirasa tamamen yabancı değildir. Arapların yaratıcı bir eseri olarak İslam bu geniş topraklarda filizlenebilmiştir çünkü bu topraklarda çoktandır belirleyici olan koşullara ve ihtiyaçlara yanıt verebilmiştir. İran-Sami kültürel gelenekleri genellikle tarıma dayalı olarak kalmayı sürdürmüş bir kültürel bağlam dahilinde yüksek kültürü tarıma dayalı bir temelden daha ticarete dayalı bir temele kaydırmaya öteden beri meyilliydiler. İslamlaşmış uygarlığa özgü olan şey büyük oranda ticaretle uğraşan sınıflarla bağlantılı geleneklerin İslamlaşmış uygarlıkta oynadığı özel rolden kaynaklanmıştır. Dolayısıyla İslamlaşmış uygarlık aslında uzun süredir devam eden bir gelişim sürecinin doruk noktasıydı¹³¹.”

Sonuç olarak Hodgson'a göre, İslamlaşmış medeniyetin kendisine has yapısında büyük oranda ticaretle uğraşan sınıflarla bağlantılı geleneklerin bu medeniyette oynadığı özel rol etkili olmuştur. Büyük ticaret merkezlerinde fırsat yoğunluğunun daha fazla olması, daha katı kalıpların işlediği toprak sahipliği ilişkilerine nazaran tacirlere belli bir bağımsızlık sunmuştur. Böylece pazaryeri odaklı bir yüksek kültür özerk bir gelişim gösterebilmiş ve toplumdaki etkisini arttırabilmiştir. Başka bir ifade ile medeniyeti kuracak uluslararası seviyede bir

¹³¹ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 72.

İslamileşmiş kozmopolitleşmenin gelişmesi pazaryeri kültürüne öncelik verilmesi sayesinde gerçekleşebilmiştir¹³².

D. Siyasal Sonuçları bakımından Eksen Çağ

Eksen Çağı boyunca bölgede kendisini gösteren ekonomik ve toplumsal gelişmelerin bir sonucu olarak ilişkiler daha karmaşık bir hal almış ve bu durum da çeşitli şehirlerde toplanmış halkların, geniş bir alan üzerinde hakim ve idare eden bir iktidara ihtiyaç duymasına neden olmuştur. Başka bir açıdan iktidar, hükmedebilmek için bu geniş alana hakim olabilecek şekilde yapılanmaya ihtiyaç duymuştur. Tarımcıl toplum, fetheden ve hakim bir imparator otoritesini tanır. Ancak Hodgson'ın saydığı dört çekirdek bölgede tarihin bu döneminden itibaren fetheden bir iktidardan ziyade geniş bir bölgede söz ve idare sahibi imparatorlukların ard arda ortaya çıkar olmasının sebebi tarihçiye göre Eksen Çağ'da yaşanan gelişmelerin doğurduğu bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyaçlar askeri denetimin sağlanması, ticari hayatın ve görece toplumsal ve kültürel birliğin korunmasıdır¹³³. Bu doğrultuda Nil ile Ceyhun arasında Asur askeri imparatorluğu, yerini Ahameniş Pers imparatorluğuna bırakacaktır. Bu iki imparatorluk birbirinden farklı değerleri benimsemiştir. Hodgson Pers imparatorluğun tarımcıl toplumla kurduğu ilişkiyi şöyle tarif eder:

“Pers İmparatorluğu'nun yönetimi altında tüccarlar tam bir ticari özgürlük kazandılar. Aramca İran'da bile başlıca idari dil haline geldi. Asurluların aksine Persler yerel gelenekleri ihlal etmemeye özen gösterdiler. Belki buna ihtiyaç da duymuyorlardı çünkü bölge halkları uluslararası bir toplumda yaşamayı geçen zaman içinde az çok öğrenmişti. Bu nedenle yerel, geleneksel kurumları ellerinden geldiğince muhafaza ettiler ve yeni toplumsal ilkeler belirlemeye gerek duymadılar. Fakat hakikatin ve adaletin korunmasının en yüce görev olduğunu yeni bir vurguyla ilan ettiler; yönetme ayrıcalığına sahip olanlar bu görevi üstlenmek zorundaydılar. Bu idealler anıtsal sanat eserlerinde bile ifade buluyordu. Örneğin Asurluların anıtsal sanat eserlerinde düşmanı bozguna uğratan kumandanların tasvirleri yaygınken Ahamenişlilerin anıtsal sanat eserlerinde genellikle halkın sarayda tahtında oturan hünkarı olarak kralın tasvirleri yer alıyordu. Aslına bakılırsa iyi niyetin bir ifadesi olarak anavatanlarına geri

¹³² Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.3, s. 13.

¹³³ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 162.

dönmelerine izin verilmiş Yahudiler gibi birçok halk, bölgedeki daha zayıf müdahil kuvvetlere karşı Şahaşahı barışın ve refahın teminatı olarak görmeyi öğrenmişti¹³⁴.”

Bu açıklamada dikkat çekilen Eksen Çağ’ın belli bir kozmopolitleşmeye şahit olduğudur. Halk çok bileşenli bir kalabalık içinde uyumlu veya kendine ait sınırları koruyarak yaşamayı görece öğrenmiş gözükmektedir. Buna uygun bir şekilde Eksen Çağ’ın öne çıkan değerinin şehirdeki düzenli hayatın bir gereği olarak adalet olduğu görülür. Büyük imparatorlukların gündelik hayatın akışında açtığı güvenli alan, bu çağda bireye dair ve bireyi ilgilendiren türlü fikirlerin halka açılmasını ve böylece yayılıp serpilmesini sağlamıştır. Şehirli ve entelektüel bir seçkin grubun yürüttüğü fikir hareketleri, çevre bölgelere yayılmış buradaki halkı da bireyin vicdanını sorgulama sürecine davet ve dahil etmiştir. Böylece tarihçiye göre Eksen Çağ itibariyle yüzeysel olarak da olsa şehirde ve kırsalda bireyin vicdanını sorgulama eğilimi yaygınlık kazanmış, toplumsal vicdana dair bir duyarlılık gelişmiştir¹³⁵.

Bununla birlikte ticari hayatın yoğunlaşması, tüccarların ticaret sahasındaki özgürlüğü ve bunun bir yansıması olarak pazaryerinin kültürel geleneğin oluşumuna saray ve tapınakla birlikte katılır olması, bölgede imparatorluğun kurduğu iktidar dengesinin imparator açısından sarsılmasına neden olmuştur. Pazaryerinde ve halk içinde etkisi artan tüccar grubu kimi zaman din kimi zaman fikir grupları üzerinden halkı da içine alan birtakım hareketlere dahil olmuş, bu durum imparatoru tehdit etmese de huzursuz etmiştir¹³⁶. Bu durum tarihçiyi pazaryerinin ruhunu yansıtan ‘halkçı’ hareketlerin toplumsal etkisini araştırmaya iter. Halk tarafından karşılık bulması ve yüksek kültürü temsil etmeleri bakımından Eksen Çağ’dan itibaren ortaya çıkan çatışmaların toplumsal olarak sıklıkla din zemininde yürütüldüğü görülür. Hodgson’a göre bunun bir nedeni Eksen Çağ’ı takip eden dönemde tarihçinin ‘evrensel veya teslimiyetçi dinler’ şeklinde adlandırdığı büyük tarihsel dinlerin ortaya çıkmış ve toplum tarafından karşılık bulmuş olmasıdır¹³⁷.

¹³⁴ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 160.

¹³⁵ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 168.

¹³⁶ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 172.

¹³⁷ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 81, 168, 172.

Eksen Çağ'ın bir diğer sonucu İbrahimî ve Mecusi-Mazdacı olmak üzere birbirinden farklı bu iki 'dinsel geleneğin' kozmopolitleşmenin bir sonucu olarak git gide kaynaşmaya başlamasıdır. Tarihçi bu çağın sonunda bu iki dinsel geleneğin birbirinden ayırt edilemeyecek derecede yakınlaştığını söyler¹³⁸. Bu noktada halkçılık Hodgson'a göre Nil Ceyhun arasında yüksek kültürü oluşturacak iki büyük teslimiyetçi dinsel geleneği birbirinden ayırmaya yarayan esas özellik olarak karşımıza çıkar. Farklarını ortaya koymak için tarihçinin öne sürdüğü kilit özellik, hitap ve temsil ettikleri grubu nasıl belirlediklerine dayanır. Mecusi-Mazdacı dinsel gelenek daha seçkin ve elitist bir örgütlenme içinde kalmayı tercih ederken İbrahimî geleneğin halk içinde, geneli kuşatıcı bir söylem yürüttüğü görülür¹³⁹. Hodgson'ın halkçılık derecesi ölçütü, İslamlaşmış medeniyet içinde Ehl-i Sünnet ve'l Cemaatin cemaat ölçütü ile kültürel sürekliliğini devam ettirecektir.

Sonuç olarak Hodgson için şehirleşmiş çekirdek bölgelerin coğrafi ve kültürel olarak diğer bölgelere eklenmesi hadisesi Eksen Çağ'ı Tarım Çağ içinde ayrı bir yere oturtur¹⁴⁰. Eksen Çağ, bölge toplumunun İslam'dan önce beslendiği klasik mirasın ve yüksek kültürün taşıyıcısı, İslam'ın doğduğu coğrafya bakımındansa İran ve Sami unsurların bölgeye yerleştiği dönemdir. Bu dönemde meydana çıkan entelektüel yaratıcılık ürünleri, yüksek kültürün birçok yeni, yaratıcı ve çok yönlü kültür geleneğini başlatmıştır. Bu dönemde yaşanan gelişmeler medeniyet seviyesindeki yüksek kültürü oluşturacağı için önemlidir¹⁴¹. Eksen çağ ile birlikte çekirdek bölgelerin tarihsel bağlamında bir ortaklık karşımıza çıkar. Hodgson'ın ifadesiyle bu bölgeler Eksen Çağ itibariyle 'ticari ve kültürel bir mübadele ağı' ile birbirine bağlanmış; ticari ve kültürel bir birikime birlikte katkıda bulunmuşlardır¹⁴².

¹³⁸ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 172.

¹³⁹ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 172.

¹⁴⁰ Hodgson, *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, 1993, c.1, s. 45.

¹⁴¹ "Yeni yazılı geleneklerin ortaya çıktığı yerler çekirdek bölgeleri, yani yeni yüksek kültürün büyük oranda içinde gelişeceği veya en azından yayılacağı bölgeleri meydana getirecektir. Çekirdek kısım Tarım Çağ'ının geri kalanı boyunca bu bölgelerde Ekümene'nin tüm yüksek kültürel yaşamına öncülük etme eğilimi gösterdi." Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 154.

¹⁴² Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 154.

* İslam tarihinin üç cilt ve üç aşamadan yola çıkarak ele alınmasında Hodgson'ın Chicago Üniversitesi'nde bir ders olarak okuttuğu İslam medeniyeti tarihinin üç dönemde işleniyor oluşunun da etkisi vardır.

Bu çağı merkezi kılan, şehir sahibi olmuş çekirdek bölgelerin birbirine kalıcı şekilde eklenmesi veya yakınlaşması olmuştur.

E. İslam'ın Serüveni'nde Tarihin Dönemlere Ayrılması

İslamlaşmış medeniyetin ortaya çıktığı politik rejimler tarih boyunca beş aşamadan geçmiştir. Bu aşamaları açıklamak için Hodgson üç kavram geliştirir. İslam tarihini bu kavramlara göre dönemlere ayırdığı gibi İslam'ın Serüveni'ni de buna göre üç cilde ayırmıştır*. İlk ciltteki 'İslam Dünyasının Tarihine Genel Bakış' şemalandırması, var olduğu uzun dönem boyunca İslamlaşmış medeniyetin geçirdiği önemli aşamalar hakkında tarihçinin genel değerlendirmesini ortaya koyar. Bu dönemlendirmeyi klasik İslam tarihi okumalarından ayıran ilk olarak İslam tarihinin peygamberin hayatı ile başlamıyor oluşudur. Tarihçiye göre İslamlaşmış medeniyet Tarım Çağ'ın koşullarında dünya çapında etkili bir medeniyet iken Teknik Çağ bu bağlamda İslamlaşmış medeniyet için bir kopuş şeklinde ele alınmıştır. Bu bölümde Hodgson'ın dönemlendirme ilkeleri ve Tarım Çağ koşullarının medeniyeti olan İslamlaşmış medeniyetin tarihçi tarafından vurgulanan genel özellikleri ele alınacaktır.

İslam tarihi politik rejimler itibariyle ele alındığında öncelikle, halifelik aşaması gelir. İslam'ın Serüveni ilk cildinde 'halife mutlakiyetçiliği' (caliphate absolutism) kavramı etrafında değerlendirilmiştir. Hodgson bu kavramı İslam öncesinde Perslerin otokrasi geleneğine dayanarak oluşturmuştur. Ona göre Abbasi döneminde ortaya çıkan 'halife mutlakiyetçiliği' Perslerin siyasi geleneğinin mutlakiyetçi yapısından beslenir ve bir yanı sıra ona benzer. İkinci ciltte Hodgson, Max Weber'in ideal tiplerinden yola çıkar: Patrimonyalizmin tiplerinden biri olarak ele alınan 'sultanizm'in özellikleri, Selçuklu ve Moğol istilası sonrasındaki süreçte İslamlaşmış medeniyet değerlendirilirken uygulanır. Tarihçi Selçuklu döneminde Weber'in patrimonyalizmine dayanarak kendi terimleştirmesiyle bir ideal tip tanımlar: 'ayan-emir sistemi'.

"Ayrıca askerî yönetici sınıfı fiilî olarak toprak mülkiyetinde güçlerini kabul ettirmiş olsalar da idarî olarak profesyonel bürokrat ve ileri gelen şehirli sınıfı aracılığı ile idarelerini devam ettirdiler. Bu durumu tasvir etmek için Hodgson da "emir-âyan

sistemi” kavramını üretmektedir, ki askerî elitler emirleri ve ileri gelen şehirli ulema ve ticarî menfaatlerle yeşeren sınıflar da âyanları temsil etmektedir. Bu kitabın konusu olan erken orta dönem, Hodgson’a göre siyasî parçalanmalara rağmen İslam medeniyetinin entelektüel ve kültürel geleneklerinin olgunlaşması ve bölgeler ötesi evrensel bir nitelik kazanmasına tekabül etmektedir. Bundan önceki yüksek hilafet dönemindeki idarî, kültürel ve entelektüel yapılar daha ziyade İran-Sâmî kültürel havzasının devamı niteliğindedir, erken orta dönemde İslamî duruş bir olgunlaşma sonucunda başka bölgelere aktarıldı ve oralarda yeşerdi. Buna örnek olarak entelektüel gelenekler arasındaki diyalog, tasavvufî tarikatların oluşması ve yaygınlaşması, ticarî alışverişin genişlemesi, edebî eserlerin dolaşımı gibi olgular siyasî parçalanmaların olduğu bir zamanda İslam medeniyetinin birliğini göstermektedir.¹⁴³”

Moğol dönemi sonrasındaki sosyal düzeni anlatmak için kullandığı ideal tip ise ‘asker himayesinde devlet’ terimi etrafında değerlendirir. Üçüncü ciltte Hodgson erken dönem modern Müslüman İmparatorlukları ‘barut imparatorlukları’ başlığı altında inceler. Bu imparatorluklar: Osmanlı, Safevi ve Babür ya da Hint-Türk İmparatorluklarıdır. Bu dönemi temsil eden terim ‘barut imparatorlukları’ olarak belirlenmiştir. Bunun nedeni Hodgson’ın 16.yy’da ateşli silahların gelişimi ile Çin’in merkezi konumundaki değişime dikkat çekmek istemesidir. Avrasya topraklarında gelişen bu üç imparatorluk tarihçiyeye göre 16. yy’da askeri teknolojinin merkezi haline dönüşmüştür.

İslam tarihi özelinde Tarım Çağ; Sasanilerin son dönemleri ve İlk Halifelik dönemleri (485-692), Yüksek Halifelik Dönemi (692-945), Erken Orta İslami Dönem (945-1258), Geç Orta İslami Dönem (1258-1503), Barut İmparatorlukları Dönemi (1503-1789) şeklinde beşe ayrılarak ele alınır. Tarihçiyeye göre 1500ler, Müslümanların dünya genelinde şehir sahibi toplumların gündelik pratiklerinde yoğun etkisinin olduğu bir dönemdir. Hodgson bu dönemden, dünya üzerinde İslamlaşmış kültürün geniş bir şekilde yayıldığı dönem olarak bahseder: “Artık ‘mikrokozmos’ İslam dünyasını ifade eden bir sözcük olmaktan çıkmıştı. Dünya tarihi ile İslamlaşmış tarihin birbirinden koparılması epey zorlaşmıştı. (Dolayısıyla Modern Teknik Çağ’ın

¹⁴³ Muhammed Zahid Atçıl, “Bir Serüven olarak İslam Tarihi: Marshall G. S. Hodgson ve İslam’ın Serüveni”, İslam Araştırmaları Dergisi, 43 (2020), s. 186 (çevrimiçi) <https://dergipark.org.tr/en/pub/isad/issue/51571/650138>

küresel bir perspektifte gelişiminin ve anlamının kavranması açısından İslam dünyasının epey açıklayıcı bir hareket noktası olduğu kanısındayım.)¹⁴⁴” Tarihçiye göre dünya tarihinde makro ölçekte İslamlaşmış medeniyetin etkili olduğu Afro-Avrasya Ekümenesi’ndeki ticaret ağının oluşturduğu geniş dünya piyasası ve bu geniş bölgenin tarihsel zenginliği olmasaydı, Batı’nın Modern Teknik Çağ’ı oluşturacak ‘Başkalaşım’ı gerçekleştiremezdi¹⁴⁵. Bununla birlikte Batı’daki ‘başkalaşım’ın asıl sebebi, Batı’da kendisini gösteren Rönesans yenilikçiliğinin belirli yanlarını kalıcılaştırmayı sağlayan gayretkeşlik ve zekâ olmuştur¹⁴⁶.

“Sasanilerin son dönemleri ve İlk Halifelik dönemleri, yk. (485)- 692: İslam’ın İran-Sami topraklarına girişi ve yeni bir toplum düzeninin doğuşu. İran’da, Bereketli Hilal’de, Arabistan’da yeni düzen için ortam hazırlanıyordu. İlk önce eski Sasani siyasi düzeni sarsıntıya uğradı; fakat dönemin merkezi olayı Muhammed’in ve izleyicilerinin Nil’den Ceyhun’a kadar uzanan bölgede, hatta daha ötede kalan bölgelerde bile iktidara geliyordu.

Yüksek Halifelik Dönemi, yk. 692-945: Asıl İslam uygarlığının ilk dönemi: Mervanlı halifelerinin ve ilk Abbasi halifelerinin egemenliği altındaki klasik uygarlık. İslamlaşmış toplumu, büyük bir devleti, halifeliği kurdu ve Arapçayı zamanla egemen olan tek bilim ve kültür dili haline getirdi. İslam dini klasik ifadesini kazandı; Müslümanlar, Hıristiyanlar, Yahudiler ve Mazdacılar, İslam’dan önce birçok farklı arka planda ortaya çıkmış yazılı gelenekleri yaratıcı ve çeşitlilik barındıracak bir biçimde yenilediler ve bir araya getirdiler.

Erken Orta İslami Dönem, yk. 945-1258: İran-Sami bölgelerinin ötesine yayılan uluslararası bir uygarlığın kuruluşu. İslamlaşmış toplumun yaşadığı büyük yayılma, iktidarın ve kültürün birçok saray ve iki büyük dil, Farsça ve Arapça üzerinden merkezsizleşmesine dayanıyordu. Halifeliğin önüne geçen ve Yüksek Halifelik Dönemi’nde gelişmiş yazılı geleneklerin sentezini ve yüksek kültürel inceliği teşvik eden, kendini yenileyen toplumsal kurumlar aracılığıyla birlik sürdürüldü.

Geç Orta İslami Dönem, yk. 1258-1503: Moğol akımları çağı: İslamlaşmış kurumlarda ve mirasta kriz ve yenilenme. Merkezi İslamlaşmış topraklar etkili bir pagan hareketi tarafından harap edilmesine ve fethedilmesine rağmen İslami normlar kendilerini yeniden dayattı ve yarıküre çapındaki yayılma devam etti. Moğol deneyimi merkezi bölgelerde yeni bir siyasi gelenek başlattı ve yüksek kültürde yeni ufukların belirmesini sağladı, böylece Balkanlar’dan Bengal’e kadar egemen olan ve daha ötedeki bölgeler üzerinde etkili olan Farslaşmış bir kültür şekillendi.

¹⁴⁴ Marshall G.S. Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, Phoenix Yay, Çev: Berkay Ersöz, Editör Prof. Dr Hasan Onat, Ankara, Aralık 2017, c. 3, s. 21.

¹⁴⁵ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.3, s. 237.

¹⁴⁶ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.3, s. 237.

Barut İmparatorlukları Dönemi, yk. 1503-1789: Başlıca bölgesel imparatorlukların egemenliğinde Farsleşmiş kültürün çiçeklenmesi. Moğol çağının siyasi ve kültürel gücü, biri öncelikle Avrupalı olan, diğeri eski İslam ülkelerini merkez edinmiş olan, sonuncusu da Hint uygarlığına özgü olan, nispeten bölgesel kültürlerle sahip üç bölgesel imparatorlukta gelişimini sürdürdü. İslam maddi bir dünya gücü olma yolundaki zirvesine ulaştı. Fakat Garp temel bir dönüşüm yaşamadan önce, bu uygarlığın estetik ve entelektüel yaratıcılığı ve bolluğu kaybolmaya başladı.

Modern Teknik Çağ, yk. 1789-günümüz: İslami mirasın Modern teknikçi dünyaya yakalanması. Modern Batı tarafından taşınan yeni bir dünya düzeninin etkisi altında, İslamlaşmış uygarlığın dünya-tarihsel koşulları ortadan kalktı. Gittikçe kuşatıcı hale gelen bir toplumun yerine, Müslümanların, tam da yeni bir düzen yaratarak yeni Batı'ya refah sağlamış olaylardan zarar görmüş bir azınlığını oluşturduğu daha geniş bir toplumsal düzende birçok halkın paylaştığı bir miras elimizde kaldı.”¹⁴⁷

1789 Kuşağında tam olarak yansımaları bulan ve artık değişen dünya düzeninin esas sebebi Teknik Çağ'da yaşanan gelişmelerdir. Bu çağ ile birlikte yaşanan süreç Müslüman toplumlar için siyasi bakımdan her biri 'Modernleşme'nin güdümünde ancak farklı şekillerde gerçekleşmiştir. Tarihçi bu süreci izlerken Bengal ve Hindistan'ı, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'nu, Volga Tatarları ve Türkistan'ı yaşanan benzerlikler nedeniyle bir arada ele alır¹⁴⁸.

Hodgson'ı yeni bir dönemlendirme yapmaya götüren 'Eski Çağ', 'Orta Çağ' ve "Modern Çağ" şeklinde yapılan klasik dönemlendirme neden olduğu muğlaklıktır. Bilhassa son iki terime dayanan bir dönemlendirme 'dünya üzerindeki neredeyse her bölgeye uygulanabilir¹⁴⁹." Bu bakımdan Eski ve Orta Çağ yerine Tarım Çağı dönemlendirmesi ya da tarımcıl toplum tercih edilmiş ve İslam tarihi özelinde Tarım Çağ dönemlerine ayrılmıştır. Tarihçi tarımcıl terimini literatürde karşılaşılan 'modern öncesi' ve 'geleneksel' terimlerinin yerine kullanır. Böylece tarih okuyuculuğunda bu iki terimle atılan yanlış adım ona göre bertaraf edilmiş olacaktır. Bu yanlışlık 'geleneksel' ile 'modern' arasında kurulan karşıtlıktır: "Geleneksel ile Modern arasında kurulagelen karşıtlık Modernliğin karşıtı olarak kurulan şeyi sadece tarihsel açıdan aşırı yalınlaştırmakla kalmaz, aynı zamanda genellikle gelenek olarak adlandırılabilen toplumsal olguların dinamik doğasını önemsizleştirdiği gibi, bir

¹⁴⁷ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 136.

¹⁴⁸ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.3, s. 248.

¹⁴⁹ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 79.

yandan da "geleneğin" çoğu modern toplumda can alıcı roller üstlendiğini de kesinlikle göz ardı eder¹⁵⁰.”

Hodgson dönemlendirmesinde belli ilkeler belirlemiş ve bunlara göre yol almıştır. Öncelikle ana ölçütünün uygarlık olduğunu belirtir. Bu şu bakımdan önemlidir: Tarihçi süreci tek başına kültür üzerinden takip etseydi farklı bir dönemlendirmeye başvurması gerektiğini söyler. Nitekim uygarlığı bütünlüğü içinde incelemek için izlenen yöntem genellikle bir kültürün özelliklerini incelemek için takip edilenden farklı olacaktır. Bunun gibi genel olarak geçerli kabul edilecek bir kural olmanın dışında, tüm dönemlendirme girişimleri ona göre şahsi tercihlere dayanır: Hangi dönemlendirme girişimi olursa olsun dönemlendirmeyi yapan, çeşitli olaylara vereceği ağırlığı kendisi belirler. Bu bakımdan dönemlendirmeler daima keyfi kalmak durumundadır¹⁵¹. Uygarlık tarihinin bölümlere ayrılmasında kendisinin izlediği ölçüt, dönemler arasındaki farklılığı belirleyen en önemli unsur olarak bahsettiği ‘kültürün sürekli değişen yapısı içinde çarpıcı kalan unsur’dur. Başka bir ifade ile belli bir aralıktaki döneme dair bir özellik, daha sık gözleniyor olmasa da o dönem içinde daha çarpıcı kalıyor olabilir. Bu durumda Hodgson’a göre o unsur daha çok vurgulanmayı hak eder. Bir unsuru çağının içinde çarpıcı kılan kültürün sürekli değişen yapısıdır¹⁵².

Dünya düzeninin değiştiği, siyasi olarak merkezi devlet yapısının (ulus devlet) eşlik ettiği Modern Teknik Çağ’dan önce İslamlaşmış medeniyetle ortaya çıkan toplumsal düzen ademimerkeziyetçi ancak bütünlükçü bir yapı arz etmiştir. Batı’nın, dünya tarihini dönüştüren ‘başkalaşımı’ndan elbette bu medeniyet de payına düşeni alacak, Tarım Çağ’ın İslamlaşmış medeniyeti Teknik Çağ’ı ve Batı medeniyetini ortaya çıkararak değerler ile karşı karşıya kalacaktır. Teknik Çağ ile yüzleşecek İslamlaşmış medeniyetin, o halde bu yeni çağ başlamadan önce sahip olduğu özellikler, toplumunun yapısı ve dünya tarihindeki yeri nedir? Böyle bir kıyas söz

¹⁵⁰ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 80.

¹⁵¹ “Buna uygun olarak bizim dönemlendirme tercihimiz çeşitli olaylara vereceğimiz ağırlığı, dolayısıyla bir bütün olarak uygarlığa bakınca gördüğümüz genel resmi belirlemeye yardımcı olacaktır. Zaman dilimlerini nasıl seçersek seçelim, tercihimiz daima keyfi -hatta bir bölgeyi diğerinden ayıran sınır çizgilerinin belirlenmesinden bile daha keyfi- kalacaktır.” Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.2, s. 303.

¹⁵² Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 302-303.

konusu olduğunda Hodgson bilhassa İslamileşmiş medeniyetin Tarım Çağ koşullarında sahip olduğu esnek hareket alanına dikkat çeker. Geç Orta İslami Dönem’de, İslamileşmiş medeniyetin içinde yaşayan topluma sunduğu ve toplumsal birliği muhafaza etmeyi sağlayan en önemli şey, Tarım Çağ koşullarındaki hareket alanında gerçekleşmiştir. Hodgson’a göre Yüksek Halifelik Dönemi’nin sonundan itibaren Bağdat’ın İslamileşmiş kültürün ağırlık merkezi olmaktan çıkmasıyla Hindistan, Avrupa, Güney Denizlerinin kıyıları, kuzey bozkırları gibi geniş bir coğrafyaya yayılmış İslamileşmiş medeniyetin siyasi rejimleri toplumsal düzende bir çokluk yaratır. Bununla birlikte ona göre toplumda birliği oluşturan diyalog, medeniyetin sahip olduğu işte bu esnek hareket alanı sayesinde ve daha önemlisi onun özelliklerine göre oluşmuştur. Bunun bir sonucu olarak artık hiçbir şehre tek başına İslamileşmiş kültürün merkezi olarak bakılamaz. Tarihçinin deyimiyle Geç Orta İslami Dönem’de yerel, farklı sanat biçimleri ve düşünce gelenekleri ile varlığını sürdüren bu toplum, ‘çoklukta birliğin bir örneği’dir¹⁵³. Bu geniş coğrafyada karşılaşılan bölgesel farklılıklar İslamileşmiş medeniyetin bölünmüş olduğu anlamına gelmemektedir. Bu noktada Hodgson’ın İslami toplum şeklinde bir terim kullanmadığını hatırlamak gerekir. Ona göre İslamileşmiş medeniyeti ve toplumu bir arada tutan en önemli unsur, İslamileşmiş medeniyetin kendi koşullarında kurmayı başardığı kültürel diyalog ağı olacaktır. Öyle ki toplumda genel olarak karşılıklı etkileşimle kurulmuş bu diyalog sayesinde yerel farklılıkların yarattığı ayrık durumlar sınırlanabilmiş, böylece toplum medeniyeti oluşturan değerlere uygun bir çerçevenin içinde tutulabilmiştir. Yüksek kültür seviyesinde sahip oldukları stratejik konum gereği bu birliğin sağlanmasında Darüislam’ın farklı bölgelerinde yaşayan Müslümanların öncelikli bir yerinin olduğunu belirtmek gerekir. Tarihçi bu durumu şöyle açıklar:

“Bu uygarlık, toplumun herhangi bir parçasının üyelerinin başka herhangi bir yerde toplumun üyesi olarak kabul edilmesini sağlayarak fikirlerin ve adetlerin her yerde dolaşımını temin eden, İslam uygarlığına özgü, ortak bir toplumsal örüntü sayesinde bir arada tutuldu. Müslümanlar kendilerini daima tüm Darüislam’ın yurttaşları bildiler. Çeşitli sanatların ve bilimlerin temsilcileri, cömert bir hükümdar tarafından

¹⁵³ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.3, s. 17-18.

ülkesine davet edildiklerinde ya da zalim bir hükümdardan baskı gördüklerinde bir Müslüman ülkeden diğerine serbestçe seyahat edebildiler; Darüislam'ın herhangi bir yerinde itibar gören birinin diğer yerlerinde de kısa sürede tanınması ve itibar görmesi olanaklıydı. Dolayısıyla yerel kültürel eğilimler, bütün Müslümanları kapsayan genel bir ortama özgü olaylar ve fikirler tarafından sürekli sınırlandı ve koşullandı. İslam dünyasının bir ucundan diğerine, karşılıklı etkileşim içinde gelişmiş, bağlantılı geleneklerin oluşturduğu tek bir bütün var olageldi. Sadece bu bakımdan İslam'a özgü olan kültürel diyalog değil, Arap dili sayesinde üzerine yeniden odaklanılan diyalogların çoğu, birden fazla dilin kullanılmaya başladığı ve Arapça kullanımının, İslam dünyasının büyük kısmında özel bilimsel amaçlarla sınırlandırıldığı dönemlerde bile etkili olmayı sürdürdü¹⁵⁴.”

Sonuçta 16.yy'a gelindiğinde tarihinin çizdiği tablo Müslümanların, siyasi güçlerinin esasen doruğunda olduğu bir tablodur. Öyle ki döneme hakim olan görece uluslararası hukuk, geniş alanlara yayılmış Müslüman devletlerin uyguladığı protokoller ve adetler topluluğundan oluşur. Yazışmaların büyük kısmında kullanılan dil buna uygun olarak Farsçadır¹⁵⁵. 16 ve 17. yy'lar İslamlaşmış tarihin en görkemli yılları olmakla birlikte bu döneme hakim olan temel özellik değişim veya kültürel yenilik değildir. Yaşanan serpilme ve refah tarihçi tarafından hali hazırda var olan bir kültürel geleneğin mükemmelleştirilmesi ve olgunlaşarak serpilmesi şeklinde ortaya konmuştur: “On altıncı ve on yedinci yüzyılların Müslümanları tarafından ciddiye alınan büyük figürler ve olaylar kuşaklar öncekilerin aynısıydı; uygarlıkla ilgili en merkezi konular söz konusu olduğunda yine İslam'ın ilk zamanlarına başvuruluyordu¹⁵⁶.” Hodgson 16.yy'a gelindiğinde İslamlaşmış geleneği paylaşan Müslüman halklar arasında gevşek bir ilişkinin olduğu söyler. Bu durum teknikleşme bu toplumları etkilemeye başladığında daha net görülecektir. Başkalaşımın etkisini her toplum esasen birbirinden bağımsız bir şekilde yaşamış, yani birinin içinde bulunduğu durum bir diğeri için bağlayıcı veya etkileyici olmamıştır¹⁵⁷. Tarihçiye göre bunun bir nedeni, İslamlaşmış medeniyet içinde Müslüman halkların aralarındaki etkileşimin bu medeniyetin oluşumunda ve devamında gayrimüslim halklar arasındaki etkileşim

¹⁵⁴ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.3, s. 18.

¹⁵⁵ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.3, s. 61.

¹⁵⁶ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.3, s. 24-25.

¹⁵⁷ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.3, s. 202.

kadar yoğun olmamasıdır. Hatta ona göre Müslüman halkların kendi aralarındaki etkileşim İslamîleşmiş herhangi bir gelenekle ilişkili olmamıştır. Bu iddia, medeniyeti İslamîleşmiş kılanın tarihçeye göre ne olduğu sorusunu akla getirir. Zira Hodgson'a göre bu medeniyetin temel gelenekleri büyük ölçüde gayrimüslim halklarla paylaşılarak oluşturulmuştur. Ayrıca tarihçeye göre İslam dinsel bir gelenek olarak ortaya çıkışı itibariyle bu medeniyetin kültürel unsurlarını belirleyip şekil veren veya medeniyetin kültürel geleneğine liderlik eden bir konumda olmamıştır. Ona göre kültüre liderlik eden gayrimüslim halklardır¹⁵⁸.

Tarihçeye göre medeniyeti İslamî kılan özgün İslami değerlerin ortaya çıkmasıdır. Medeniyet kurmak bakımından köklü bir geçmişe sahip bu topraklarda ortaya çıkan İslamî değerler, devleti kuran idari yapı ile iç içe olmak üzere münevver kesim sayesinde gerçekleşmiştir. İdari yapı ile iç içelik, Toynbee'nin dikkat çektiği üzere çatışma ve dayanışma bakımından iki zıt durumu ve bu tutumların etrafında gelişen farklı gruplaşmaları da içerir. Her koşulda Hodgson için medeniyeti oluşturan bir değer olarak önemli olan İslamîleşmiş medeniyeti oluşturan halkların sahip olduğu ortak 'kültürel diyalog'dur. Kültürel diyalog medeniyetin ürettiği değerlerin medeniyeti oluşturan coğrafya üzerinde her yere ulaşabiliyor ve buralarda toplum tarafından paylaşılabilir olmasına dayanır. Dolayısıyla biri diğerinden habersiz olsa da farklı bölgedeki halklar ortak bir diyalogu sürdürüyor olabilir.

Erken Orta ve Geç Orta İslami dönemler İslamîleşmiş medeniyetin oluşup bölgeye yerleşip gittikçe yayıldığı dönemler iken Barut İmparatorlukları döneminden sonraki Modern Teknik Çağ bu medeniyetin baskın karakterini kaybettiği ve paydaşlarının yalnızca sahip olduğu İslamîleşmiş miras üzerinden varlığını devam ettirebildiği bir dönem olarak değerlendirilir. Akademik çalışmalarda genellikle sanayileşmeyle iç içe bir modernleşme sorunsalı şeklinde anılan bu süreci, tarihçi 'teknikleşmecilik*' kavramı ile açıklamayı doğru bulur. Hodgson'a göre Garp'ta¹⁵⁹

¹⁵⁸ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.3, s. 200.

¹⁵⁹ Burada tercih edilen Garp terimi, tarihinin Batı terimini Modern Teknik Çağa özgü kılmasından kaynaklanan bilinçli ve kendisinin bu terimler için belirlediği çerçevede dahilindeki kullanıma uygundur.

* Hodgson bu terimi şöyle açıklar: "Kesinliğin gerekli olduğunu düşündüğüm yerlerde "teknik" kökünden türettiğim özel terimler kullanmayı tercih ettim. "Sanayileşmiş" terimine benzeyen ama

kendisini gösteren ‘başkalaşım’ın en büyük nedeni her türlü toplumsal farklılığa rağmen toplumsal üretim zemininde yaşanan kökten değişime ve bu değişimin oluşturduğu çok yönlü bir örüntüye bağlıdır. Modernleşmenin bir unsuru olan sanayileşmecilik terimi ise bu başkalaşımı ekonomik unsura indirmediği için yetersiz kabul edilmiş ve bu nedenle tarihçi tarafından toplumun düşünce yapısı, bilim yapma şekli gibi yaşamın başka alanlarındaki değişimi de dahil ederek kullandığı ‘teknikleşmecilik’, ‘teknikçil’ terimleri oluşturulmuştur¹⁶⁰.

imalat alanının yanı sıra tarıma, idareye, bilime ve benzeri başka alanlara da uygulanabilecek "teknikleşmiş" (technicalized) terimi, entelektüel ve pratik etkinliklerinde hesaplayıcı akılcılığın ve uzmanlaşmış teknik yordamların artık birbirine bağımlı ve baskın bir örüntü oluşturduğu bir toplumsal örgütlenme seviyesine ulaşmış herhangi bir toplumun bazı kesimlerini veya bütünü karakterize etmek için kullanıldığında ne anlam kaybına uğrayacaktır ne de belirsizlik oluşturacaktır. Bu anlamda örneğin Danimarka bir toplum olarak öncelikle sanayileşmiş sayılmazsa da son derece teknikleşmiştir. İşte bu nedenle, teknikleşmiş süreçlere uygun düşen veya o süreçlerin bir işlevi olan düşünce ve eylem kalıplarına atıfta bulunmak için "teknikçil" (technicalistic) terimini kullanacağım.” Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 80.

¹⁶⁰ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.3, s. 225.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM'IN SERÜVENİ'NDE İSLAMİLEŞMİŞ MEDENİYETİ TESPİT EDEN YÖNTEM

I. HODGSON'IN İNSANLIK VE MEDENİYET TARİHİ OKUMA YÖNTEMİ: TARİHSEL HÜMANİZM

Tarih biliminin her koşulda insanın anlamlandırma çabası gereği belli bir yorumdan uzak kalamayacağı Hodgson tarafından açıkça ortaya konmuştur.¹⁶¹ Yorumu dayanıyor olması belli ilkelere sahip olmadığı ve tarihin bir bilim olmadığı şeklinde anlaşılmalıdır. Tarihi diğerler bilimlerden ayırarak bir disiplin kılan, yöntem ve gerekçelendirme şeklinden ziyade sorduğu ana sorulardır. Hodgson'a göre tarih, insanın kültürel gelişimi, bu kültürün sürekliliği ve onun zaman içindeki değişimi hakkında soru sorar. Tarih biliminin farklı yöntemleri içinden İslam'ın Serüveni'nde uygulanan ilkeler hadiseleri iki ana eksen üzerinden değerlendirir. Hodgson öncelikle kendisinden önceki oryantalist İslam tarihi çalışmaları içinde kendi yerini belirlemiş ve bu nedenle İslam tarihçiliği hakkında oryantalistler tarafından izlenmiş belli yolları ve bunların görece dışında kalan kendi yaklaşımını ortaya koymuştur. Oryantalist İslam tarihi okuyuculuğu dışında mevzu, medeniyet tarihi açısından ele alındığında Hodgson medeniyet tarihi okuma yöntemini 'Tarihsel Hümanizm' başlığı altında açıklamıştır. İslamileşmiş medeniyeti tespit etmesini sağlayan, işte bu yöntem olmuştur.

Hodgson modernlik öncesi uygarlıklar üzerine çalışırken hadiselerden belirli kalıplar veya kendi ifadesi ile tipler tespit etmeye yönelik bir yaklaşımı izlemektense 'istisnaileştirici' dediği yöntemi tercih etmiştir. Tarihe 'hümanist' bir bakış açısı ile yaklaşmak ona göre istisnaileştirici yaklaşımı takip etmeyi, incelenen hadiseyi tekil bir nesne olarak kabul etmeyi ve bu hadiseyi farklı kılanın ne olduğunu tespit ederek

¹⁶¹ 'Bu nedenle tarih çalışmaları kimileyin belki insanları manipüle etmek, yönlendirmek için kullanılan bir güce dönüşebilirlerse de son kertede daima insanlık olarak bizi ilgilendiren temel meselelerin daha iyi anlaşılmasını sağlarlar.' Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, Phoenix Yay, Çev: Berkay Ersöz, Editör Prof. Dr Hasan Onat, Ankara, Aralık 2017, c. 1, s. 47.; 'Bununla beraber her türlü tarihsel yargı apaçık veya örtük kıyaslamalar yoluyla verilir.' Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, c.1, s. 146 dipnot 2

hakkını vermeyi gerektirir¹⁶². Bununla birlikte tarih ilminde genellemelere, bazı kalıplara başvurmak ihtiyaç gereğidir. Bu ihtiyaç, araştırılan konunun geçtiği yer ve zamanı görece aşan insanlık için evrensel bir söylem oluşturma hedefi ile birlikte gelir. Hodgson'ın medeniyeti tespit ettiği ölçü de nihayetinde bu tarz bir genellemedir. Her ne kadar tarih ilmi geçtiği zaman ve mekana bağımlı olsa da Hodgson, dünya tarihindeki her konu içinden tüm insanlık için önemli ve 'evrensel' olanın okunması gerektiğine inanarak her bir toplumu ve medeniyeti, dolayısıyla İslam tarihini de 'istisnaileştirici' yaklaşımla ele almak gerektiğini vurgular: "Kim olursak olalım her bir insanın umutları, zaferleri, hatta başarısızlıkları da hepimizi ilgilendirir; insanlığın genel manevi ekonomisi içinde bunlar aynı zamanda bizim kendi umutlarımız ve başarısızlıklarımızdır. Bunları inceleyerek ve paylaşarak kendimizi daha iyi tanıyacak, geçmişte ve bugün kim olduğumuzu -insan olduğumuzu- daha iyi anlayacağız¹⁶³."

Tarihsel hümanizm, herhangi bir grubun özel çıkarından bağımsız ve insanlığın geneli için anlamlı olabilecek hadiseleri tespit etmeyi hedefler. İstisnaileştirici olayları evrensel anlamda geçerli ve dolayısıyla tarihinin hümanist tarih yöntemi için daha önemli kılan, bu hadiselerin insanlığın maneviyatı ile ilgili meselelere etkileri, onlar üzerinde neden oldukları değişikliklerdir. Hodgson'a göre bu değişimin sonucunda hümanist yaklaşıma göre insanlığın en yüksek kazanımı olarak kabul edilen 'ahlaki ölçüt' tesis edilmiştir. Bu nedenle insanın kim olduğu ve neyi üstün bulduğuna dair soru evrensel geçerliliktedir. Bu soru ona göre bir medeniyetin tarihini oluşturan hadiseler istisnaileştirici yaklaşıma uygun bir şekilde tekil nesnel olarak belirlendikçe cevaplanabilecektir.

İslam tarihini bir medeniyet araştırmacısı veya insanlık tarihçisi olarak belirlediği ilkelerle yorumlayan Hodgson'ın dünya tarihi yorumlarken dört ana motifi takip ettiği

¹⁶² 'Bir bütün olarak, büyük ve karmaşık bir tarihsel olay olarak İslam dünyasını ve aynı şekilde onu meydana getiren daha dar kapsamlı çeşitli olayları, öncelikle daha genel bir şeyin örnekleri olarak değil, tekrarlanamayacak ve tam da bu yüzden önem taşıyan tekil nesnel olarak inceliyoruz. İşte bu nedenle büyük başarıların yanı sıra büyük başarısızlıklar da tarih çalışmalarımızın nesnesi olabilirler; bir eylemin dolaysız sonuçlarının yanı sıra potansiyel ahlaki içermeleri de bizi ilgilendirir.' Hodgson, *İslam'ın Seriveni*, 2017, c.1, s. 49.

¹⁶³ Hodgson, *İslam'ın Seriveni*, 2017, c.1, s. 138.

tespit edilmiştir¹⁶⁴. Bunlardan ilki ‘dünya tarihini bütüncül yaklaşımla ele almak’ şeklinde ifade edilir: Medeniyetler arasındaki farklılıklardan değil ortaklıklardan beslenen bütüncül yaklaşımdır. İkinci motif, insanlığın mücadelesinin gündelik yaşamın koşulları ile ahlakî (moral) taleplerin buluşması üzerinden ele alınmasıdır. Tarihiye göre bu mücadele insanlığın paylaştığı ortak bir mücadeledir. Böylece Hodgson toplumsal araştırmalarda ekonomi ile ahlak alanını birbirine bağlamış olur. Bir diğeri tarihte beklenmedik etkileri olan bireyin hesaba katılmasıdır. Son ve buna bağlı bir madde olarak bireyi harekete geçiren ahlakî sorumluluk duygusunun etkisidir: Bu maddede bireyin ve insanlığın toplumla birlikte iyi bir şekilde dünya hayatında yaşayabilme umudu, onun ahlakî motivasyonla ortaya koyduğu davranışlarına bağlanarak açıklanmıştır.

Bununla birlikte buradan tarihî hadisenin kişisel başarılar olduğu gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Hodgson’a göre toplumsal olaylarda rutin kalıpların yetersiz kaldığı noktalarda bireysel yaratıcılık önem kazanabilir ve orantısız bir etki bırakabilir. Ancak medeniyet gibi büyük, karmaşık ve yoğun ilişki ağları üzerinde uzun bir zaman dilimi boyunca bireysel yaratıcılıkların etkisi tek başına kalıcı olamaz. Medeniyeti tespit, tarihçi için süreklilik içinde pekişmiş bir kültür ağı sayesinde mümkündür. Hodgson, kültürel kurumların ortak eylemler aracılığıyla şekillendirilmesinde ve pekişme sürecinin yaşanmasında öncelikle özerk ve fail gruplara odaklanmak gerektiğini vurgular¹⁶⁵. Çünkü Hodgson’a göre bireysel aşırılıklar ve davranışlar uzun vadede rastlantısal ve tali kalarak tarihten silinmeye mahkûm kalır. Oysa bir davranışın tarihsel etkisini sürdürmesi, ancak varlığını farklı bir forma bürünmüş olsa da bir şekilde sürdürmesi ile mümkündür. Ancak bu süreklilik; davranış, bir grubun çıkarına hitap ediyorsa, tarih boyunca bu ilişki tekrarlanarak pekişiyorsa ve bu sayede varlığını koruyabiliyorsa mümkündür. Dolayısıyla Hodgson’a göre tarihsel olarak insanın kim olduğuna neye önem verdiğine, yani ürettiği ‘yüksek ahlakî ölçütlere’ ve onun taşıyıcısı ‘yüksek kültüre’ dair soru, tarihte tutunabilmiş akli kararlar ve hesaplamalara bakılarak cevaplanabilir. Buradaki aklilik rasyonalizmin sınırladığı akıl olarak

¹⁶⁴ Huricihan İslamoğlu, “Toward an Islamicate cosmopolitan imagination: The moral legacy of Marshall GS Hodgson”, *WOCMES*, METU, Ankara, 18 Ağustos 2014, s. 215.

¹⁶⁵ Hodgson, *İslam'ın Seriveni*, 2017, c.1, s. 50.

anlaşılmamalıdır. Tarihçi, modern araştırmaların gelenek ve akılcılık karşıtlığı şeklinde kurduğu yanlış kıyaslanmanın neden olduğu kurgudan kaçınmak ister. Hodgson'ın tarihçiliğinde akıl ve hesaplama, her dönemde var olan ve bu takdirde her kuşak için geçerli bir ölçüt olarak karşımıza çıkar. Nitekim akli ve hesaplama dayanan kararları anlamlı bulan ve sürekli pekiştiren gruplar olmadan ahlakî değerler varlık sürdüremez.

Tarihçi, modern saha araştırmalarında tüm Modern öncesi toplumların 'geleneksel' olarak tanımlanmasını yanlış bulur. Modern araştırmalarda geleneği, eski devirlerin adeti şeklinde anlamaya yönelik eğilim, örneğin 'tarımsallaşmış düzeydeki kültürün tabiatını kesinlikle yanlış temsil eden bir 'gelenek' tanımını öngörmektedir¹⁶⁶.' Bu nedenle gelenek tabiri, dini bağlamından ziyade, kültürün sürekliliğine atıf yapılarak 'kültürel gelenek' (cultural traditions) şeklinde karşımıza çıkar. Hodgson'a göre kültürel gelenek doğası gereği sürekli bir değişim halindedir ve bu coğrafyada İslam ve onunla bütünleşmiş hayat tarzlarından oluşur. Kültürel geleneğin 'gelişim ve değişimi ne kadar büyük olursa hareket serbestisi de o kadar geniş' olacaktır¹⁶⁷. Kültürel gelenek toplumsal 'ihtiyacı karşılayan hayati bir şey ise bu gelenek, koşullar tarafından sürdürülmeye zorlanılan bir şey olarak tekrar düzenlenecek veya geliştirilecektir¹⁶⁸.' Bununla birlikte tarihte davranış biçiminin aynı kalması, canlılık ya da süreklilikte bir sekteye uğrama durumu olarak anlaşılmalıdır. Eylemin ya da kültürel geleneğin biçiminin aynı kalması, anlamının da aynı kaldığını göstermez. Hodgson'a göre tarihsel olarak bir davranış tarzı biçimsel bakımdan aynı kalsa da o davranışın anlamı yeni içerikler kazanmış olabilir¹⁶⁹.

Belirli bir medeniyetin sahip olduğu kendine has nitelikler Hodgson'a göre o medeniyetin sahip olduğu kültürel gelenekte tezahür eder. Bir din ve medeniyet başlığı altında İslam medeniyetini ele almanın güçlüğü bu noktada tarihçiyi İslamîleşme (Islamicate) olgusunu ortaya koymaya yöneltmiştir. Hodgson'ın en kritik tespitlerinden biri İslam tarihinin İslam medeniyetleri şeklinde ele aldığı meseleyi

¹⁶⁶ Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, Çev: Metin Karabaşoğlu, İz Yayıncılık Yenişafak, İstanbul, 1993, c. 1, s. 44.

¹⁶⁷ Hodgson, *a.g.e.*, 1993, c.1, s. 10.

¹⁶⁸ Hodgson, *a.g.e.*, 1993, c.1, s. 11.

¹⁶⁹ Hodgson, *a.g.e.*, 1993, c.1, s. 10.

kökten etkileyecek bir terimi meselenin merkezine taşımıştır. Sosyolojik açıdan yürütülen bir medeniyet tarihi okumasının bir din olan İslam ile kesiştiği nokta, böyle bir okuma ancak 'İslamileşmiş medeniyet' (Islamicated civilisations) bağlamı kurulursa yürütülebilir. Hodgson'ı İslam medeniyeti yerine İslamileşmiş medeniyet terimini kullanmaya götüren sebep bilhassa Hıristiyanlık ile yaptığı bir karşılaştırmaya dayanır:

"İslam dünyası" (Islamdom) deyimini [öteden beri kullanılagelen] "Hıristiyan dünyası" (Christendom) deyimini üzerinden kolayca kavranabilir. Demek ki "İslam dünyası" deyimini, Müslümanların şu veya bu bakımdan baskın topluluk, inançlarımsa baskın dinsel inanç olduğu, buna karşılık azınlıkta bulunan gayrimüslimlerin de -tıpkı Hıristiyan dünyasındaki Yahudiler gibi- o toplumun ayrılmaz bir parçası oldukları topluma atıfta bulunmaktadır. Bu itibarla "İslam dünyası" deyimini tek başına bir toprak parçasını işaret etmez, bir toplumsal ilişkiler kompleksini işaret eder... Öte yandan "Hıristiyan dünyası" deyimini ile kurulan benzerliğe bağlı kaldığımızda "İslam dünyası" deyiminin tek başına bir "uygarlığa", kendine özgü bir kültüre atıfta bulunmadığını, bu kültürü taşıyan topluma atıfta bulunduğunu görürüz. Bununla birlikte, bir toplum olarak İslam dünyasından tarihsel olarak aynı ve fakat İslam dünyasını oluşturan topluma tam anlamıyla katılan Müslümanlar ile gayrimüslimlerin doğal olarak paylaştıkları, yazılı geleneği merkeze alan bir kültür de var olmuştur. İşte bu kültürü ifade etmek için "İslamileşmiş" (Islamicated) sıfatını kullanmayı tercih ettim. Bu şekilde, "İslam" teriminin kullanımını Müslümanların dini ile sınırlı tutup bu terimi İslam dünyasının toplumu ve o toplumun İslamileşmiş kültürel gelenekleri gibi çok daha genel fenomenlere atıfta bulunacak şekilde kullanmaktan sakınıyorum¹⁷⁰."

Hodgson'ın İslamileşmiş medeniyeti tespit etmesi ile sonuçlanan ve toplum tarihini incelerken uyguladığı yöntem veya bakış açısının ise incelendiğinde üç temel unsurlardan oluştuğu görülmüştür: Öncelikli unsurlarından biri, kitleleri ve toplumu genel olarak kuşatması bakımından ele aldığı 'bir gruba bağlılık' ve 'grup çıkarı'dır. Toplumu oluşturan 'birey'ler seviyesinde tikele indiğimizde ise karşımıza çıkan ikinci unsur 'yaratıcı bireyin etkisi' olur. Hodgson'ın tarihe yön veren 'yaratıcı birey'i 'kişisel vizyon'a, 'kaygılı bir vicdan'a ve 'idealler'e sahip, bunların taşıyıcısı olan

¹⁷⁰ Hodgson, *İslam'ın Seriveni*, 2017, c.1, s. 91-92.

bireydir. Yaratıcı bireyin tarihte etkili olabilmesi için bireyin eyleme geçmesi ve bu eylemin gerçekleştiği çevrenin, o eylemin sonuçlarını karşılayabilecek nitelikte olması gerekir: “Çünkü idealler ve vizyonlar ancak ideallerle fazla bağlantısı bulunmayan maddi ve manevi beşeri çıkarların izin verdiği ölçüde tarih sahnesine çıkabilirler¹⁷¹.” Dolayısıyla ikinci unsur tarihi bakımdan aslında üç alt elemanı bulunan bir kümeden oluşmaktadır: Yaratıcı birey, eylem ve ekoloji*. Ekoloji terimi ile bireyin bulunduğu çevrenin politik, ekonomik ve sosyal özellikleri ifade edilmektedir. Hodgson tarafından kullanılan ekoloji terimi ile ‘yaşayış ve inanç açısından şu veya bu seviyede bir bütünlüğe sahip bir çevre ya da insan kümesini¹⁷²’ ifade etmek için tercih edilen ‘oikumene’ terimi arasında sıkı bir ilişki vardır. Böylece ekoloji bulunduğu mekâna ve zamana ait, değişken ve biricik kabul edilmiştir; dolayısıyla Durkheim’in sosyoloji ilkelerinde değer bulan ekolojik unsurlar, ondan farklı olarak Hodgson’da bulunduğu ‘oikumene’ye göre her seferinde tekrar gözden geçirilmesi gereken bir unsur olarak değerlendirilmiştir*.

Bunun nedeni Hodgson’ın medeniyetin inşasında bireyi göz ardı etmeden, birey üzerinden nesiller arası diyalog ve hesaplaşmaya odaklanmasıdır. Bu hesaplaşma, insanlığın manevi eğilimleri ve kendisine dair meseleleri anlamlandırma hikayesidir. İnsanın yaratıcılığı ve kendisi dışındaki maddi şeyler kadar, manevî veya anlama dayanan şeylerle irtibat kurma özelliği ve arayışı, Hodgson’a göre toplumsal olay ve olguların nesnel gerçekliği aşmalarının nedenidir. Böylece insanı kuşatan şeylerin toplumsal değişimdeki etkisi tarihci tarafından geniş kapsamlı bir zaman-mekan ve anlam çerçevesinde sorgulanır. Onun ‘insan’a yaklaşımı, eserin başlığında ‘serüven’ kelimesini kullanmasının bir sebebi olarak karşımıza çıkar. Bileşenler ne olursa olsun,

¹⁷¹ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.2, s. 51.

* Albert HOURANİ, Hodgson’ın ‘çevresel koşullar’ını Hourani ‘ekoloji’ terimi ile açıklamıştır. Bunun nedeni Hodgson’ın kimi zaman çevre kimi zaman ekoloji terimine başvurmasıdır. Çalışmada bu iki kullanıma da başvurulmuştur. Hodgson medeniyet tarihi araştırmalarını merkezine alarak tüm araştırmalar için geçerli olacak bir taslak oluşturamaz. Ancak tarihinin medeniyet araştırmaları için öngördüğü yöntem, İslam’ın Serüveni’nde mevcuttur.; Albert HOURANİ, *Batı Düşüncesinde İslam: Marshall Hodgson ve İslam’ın Macerası*, Doruk yay, Çev: Celal A. Kanat, İstanbul, Ocak 2010, s. 101-120.

¹⁷² Hodgson, *İslam’ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, 1993, c.1, s. 43 dipnot 1.

* Bu terim tam anlamıyla karşılığını Durkheim’in ilkelerini belirlediği sosyoloji tanımında bulmuştur. Ekolojiyi oluşturan dışsal koşullar, olguları incelemek için yeterlidir; bu unsurlar ile tarihsel hadiseler ve olgular bireysel bilincin dışında, ondan ayrı bir nesne olarak incelenir; Emile Durkheim, *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*, Çev.: Özcan Doğan, Doğu Batı Yay, Ankara, 2014

insan faktörü nedeniyle tarihte bir sonraki adım, serüven niteliğinde ve birçok olasılığa açıktır. Yasalara indirgenemez ve dolayısıyla tekrara kapalıdır. Başka bir ifadeyle, farklı medeniyetlerde benzer özellik ve benzer tarihsel koşullar olsa dahi medeniyetlerin izleyecekleri yol, insan faktörü nedeniyle herhangi bir kalıba indirgenemez. Bu nedenle bir medeniyeti oluşturan unsurlar veya kültürel özellikler asla bir diğeri ile tıpatıp aynı ve birbirinden tamamen farklı olmayacaktır. Hodgson'ın İslam'ın Serüveni hakkındaki makalesinde Steve Tamari bu durumu şu şekilde değerlendirir: "Hodgson modernleşmenin bilhassa Batıya ait rasyonalist ve dünyevi bir zihnin ürünü olduğu iddiasını reddeder. Daha ziyade rasyonalizm, muhafazakarlık ve mistisizm- farklı insan mizaclarına dair birkaç örnek vermek adına- evrenseldir ve tüm medeniyetlerde çeşitli derecelerde ve farklı popülerlik basamaklarına sıralanmış bir şekilde görülürler¹⁷³."

Hodgson'ın toplum araştırmaları yönteminde kültürü merkezine alan, bir toplumu medeniyet kılan ve böylece medeniyetin taşıdığı yüksek değerleri yüklediği esas ve belki de en önemli unsur 'yüksek kültür geleneği'dir. Çünkü medeniyet, tarihinin ele aldığı şekliyle yüksek kültürün temsil edildiği hayatlardan oluşan bir zincirdir ve medeniyeti oluşturan kültürel süreklilik, yüksek kültürü temsil eden gruplar sayesinde devam ettirilir. Buna uygun bir şekilde tarihçi, İslamileşmiş medeniyette İslam dininin etkisini özellikle yüksek kültür seviyesinden yürüttüğünü düşünür. Afro-Avrasya Ekümenesindeki dört çekirdek kültür terkiibinden üçü, yüksek kültürünü dile dayalı bir yazılı gelenek üzerinden geliştirmiştir. Hodgson'a göre Nil Ceyhun arasında, İran-Sami kültür terkiibini oluşturacak yüksek kültürün meydana gelişi ise diğer üç kültür terkiibinden farklı koşullara göre şekillenmiştir. Bu bölgede, yüksek kültürü oluşturan gruplar varlıklarını dile dayalı bir gelenek üzerinden sürdürmemişlerdir. İran-Sami bütünleşmesinde yüksek kültür, dinsel cemaatler tarafından temsil edilmiştir. Dolayısıyla Hodgson'a göre bu bütünleşmenin İslamileşmiş medeniyet ile dinî bir

¹⁷³ Steve Tamari, "The Venture of Marshall Hodgson: Visionary Historian of Islam and the World", *New Global Studies*, 9/1, Southern Illinois University Edwardsville, USA, 2015, s. 73–87, (çevrimiçi, Steve Tamari, "The Venture of Marshall Hodgson: Visionary Historian of Islam and the World", https://www.academia.edu/13020572/The_Venture_of_Marshall_Hodgson_Visionary_Historian_of_Islam_and_the_World, 2015)

kalıpta ortaya çıkması bölgenin yüksek kültür mirası ile ilgili bir durumdur. İslamî dönemde Nil Ceyhun arası toprakları birleştirmiş medeniyet ‘bağımsız bir kültürel bütün’ olarak değil, İran-Sami medeniyetinin son evresi olarak anlaşılmalıdır¹⁷⁴.

“Sami ve İran gelenekleri, Helen geleneklerinin gölgesinde kaldıklarında ortak idari veya ticari süreklilikten çok az destek gördüler. Bağımsız bir yüksek kültürel yönelimin devamlılığı, ortak bir klasik dil aracılığıyla değil, öncelikle her biri kuşatıcı olan ve topyekun biat talep etmeleri nedeniyle dışlayıcı nitelik sergileyen çeşitli dinsel cemaatler aracılığıyla ifade bulmuştu. Sonuçta başlıca dinsel cemaatlerin her biri, kendine özgü az çok yerleşmiş bir edebi dili -genellikle Aramcanın veya İran dilinin bir biçimini geliştirme eğiliminde oldu. Kökleri Eksen Çağı peygamberlerine kadar giden bu gelenekler bu diller sayesinde iyi kötü bağımsız biçimde gelişmeye devam ettiler. Genellikle bu peygamberlerden geriye bazı seçilmiş parçalar veya en azından bu parçaların çevirileri kalmıştı, bazen de gelenek baştan aşağıya yeniden oluşturulmuştu¹⁷⁵.”

Bununla birlikte tarihe göre yüksek kültür dışında ve daha genel bir yaklaşımla toplumsal bir düzeni medeniyet seviyesine taşıyan, toplumsal harekettir. Toplumsal hareket veya devinim, kültürel geleneğin yoğunlaşmasını sağlayarak toplumsal ilişkileri medeniyetlerin sahip olduğu karmaşıklık seviyesine çıkarır: “Demek ki bir süreç olarak kültürel geleneği genel olarak üç uğraktan oluşan bir devinim olarak betimleyebiliriz: yaratıcı eylem, bu eyleme grupça bağlanmak ve grup dahilinde birikimli, katmanlı etkileşim¹⁷⁶.” Grup çıkarı, yaratıcı birey ve çevre unsurlarını birbirine bağlayan tabiri caizse tutkal vazifesini gören aracı unsur ‘etkileşim ve diyalog’tur. Toplumsal harekette ve gündelik hayatın akışında, sosyal yapıların

¹⁷⁴ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.2, s. 130.

¹⁷⁵ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 181.

¹⁷⁶ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.2, s. 118.

*Diyalog aynı zamanda sosyal bilim alanında çalışmalar yapmış Rus fizikçi Ilya Prigogine ve Isabelle Strangers’in atomları incelemenin en doğru yolunun birbirleri ile kurdukları diyalogu ortaya çıkaracak çevrenin sağlanması ile mümkün olduğunu söylediği Kaos’tan Düzene adlı eserinde eserinde ele alınmıştır. Fizikçi bu yorumunu sosyal bilimlere de uygular. Ona göre bu nedenle sosyal bir analiz, istatistik gibi veri temelli kesinlik bildirme iddiası taşıyan yöntemlerle sağlanamaz. Bu tespit tüm sosyokültürel oluşumların tarihselliğini vurgular; Ilya Prigogine ve Isabelle Strangers, *Kaostan Düzene: İnsanın Tabiatla Yeni Diyalogu*, Çev.: Senai Demirci, İz Yay, 1994, İstanbul

varlığını sürdürmesini sağlayan bu unsurdur ve bu bakımdan tutkal vazifesi atfedilerek sosyal bağları kuran yapıcı bir unsurdur.

Diyalogun sürekliliğinin toplumsal değişimdeki rolü Hodgson için oldukça önemlidir*. Bu sürekliliğin sağlanmasında en önemli vazifeyi peygamber üstlenmiştir. Beslendiği ve ürettiği gelenekler bakımından İslam'ı anlamlı bir bütün olarak incelemeyi mümkün kılan tarihçiye göre herkesin tasdik ettiği bir başlangıç noktasının olmasıdır¹⁷⁷. Hz. Muhammed (sav)'in varlığı ve peygamber oluşunun tasdiki bunu mümkün kılar. İslam tarihi boyunca ortaya çıkan farklı kültürel ve dinsel kalıpları İslam tarihi başlığı altında ele almamızı sağlamıştır. Başka bir ifade ile İslamlaşmış medeniyetin yüksek kültüründe diyalogun sürekliliğini ve toplumsal olarak kuşaklar arası bütünlüğünü sağlayan her şeyden önce bu ortak başlangıç noktasıdır. Diyalogun sürekliliği, İslam'ın düşünce tarihinde özgün bir şekilde kendisini gösteren ve diyalogun birikiminden oluşan ortak düşünceler dağarcığını da meydana getirmiştir. Bu açıdan İslamlaşmış medeniyette yaratıcı birey, kişisel vizyon, kaygılı vicdan unsurlarını tamamlayan ilk ve en etkili birey peygamberdir.

“Dolayısıyla grup çıkarları bir şekilde kendilerini göstermeye, ağırlıklarını hissettirmeye meyillidirler. Son kertede ve genel olarak bakıldıkta grup çıkarları çevre şartları içinde şekillenirler; daha özel olarak bakıldıkta kültürel kaynakların birikimli gelişiminde temel bulurlar. Kültürel geleneklerin doğasındaki istikrarsızlık ise bu gelişim sürecinin uzun vadede muhtemelen daha fazla dallanıp budaklanmasını, dolayısıyla yeni düzenlemelere ve uyarlanmalara ihtiyaç duyulmasını sağlar. Fakat bu gibi çevre şartları sadece olanaklı olanın sınırlarının çizerler. Kişisel vizyon dediğimiz şey ise bu sınırlar dahilinde kendini gösterme fırsatı yakalar. Çünkü alışıldık, olağan düşünme biçimleri artık işlemez hale geldiğinde, yeni alternatifleri, hayal gücü yüksek erkekler ve kadınlar ortaya koyacaktır. İşte bu noktada "kaygılı vicdan" (concerned conscience) sahneye çıkabilir. Onun zorluklarla başa çıkıp çıkamayacağını ise ancak zaman gösterebilir. Fakat sonuç ne olursa olsun, insanlık tarihinin en insani parçası bu gibi kişisel vizyonlardır. İşte bu nedenle hümanist tarihinin yapması gereken, insanların yüklendikleri, her türlü normun ve idealin filizlenmesini sağlayan büyük

¹⁷⁷ Hodgson, *İslam'ın Seriveni*, 2017, c.1, s. 123-126.

taahhütleri ve bağlılıkları konu edinip bu taahhütlerin ifade bulduğu etkileşimleri ve diyalogları mercek altına almaktır¹⁷⁸.”

Sonuç olarak İslam’ın Serüveni’ne medeniyet tarihi incelemesi açısından bakıldığında hadiselerin geniş bir tarihsel aralıkta, geçmişin mirası ve bölgesel etkileşim unsurları içinde ancak tekil nesnelere olarak ele alındığı görülür. Hodgson’a göre “tarihin hiçbir dönemi ve hiçbir coğrafi bölge birbirinden tamamen tecrit olmuş adalardan ibaret¹⁷⁹” değildir. Hümanist bir tarihçi olarak Hodgson’ın önemli hedeflerinden biri, bugün İslamlaşmış medeniyetin mirasını paylaşan toplumların vicdanlarında yaşayan, bu medeniyetin tüm insanlık için taşıdığı evrensel ahlak mirasını ortaya koymaktır. Çünkü Hodgson’a göre bir medeniyet ortadan kalkmış olsa da bugün modern sorunlarla yüzleşen herkesin vicdanında manevi açıdan ‘İslamlaşmış miras’ varlığını sürdürmekte, günümüzde dahi varlığını hissettirmektedir: “Vicdanı böyle çalışan bu kimseler öne çıkmayabilirler, ama kriz anlarında yaratıcı olduklarını sıkça gösterebilir, dolayısıyla da orantısızca etkili olabilirler¹⁸⁰.” Hodgson’ın kültürel diyalogun sürekliliğinde bireyin etkisini önemseyen tarih anlayışı için İslam’ın serüveni oldukça elverişli bir çalışma sahası sunmuştur. İslam, bir yandan bireyin teslimiyeti anlamı taşır. Öte yandan geliştiği ve yeniden ürettiği kültürel kalıplar olmadan ele alınamaz. Bu iki veçheden hiçbiri de din tanımını dışarıda bırakılarak düşünülemez. Dini olanın ne olduğu hakkındaki ayrıntılı değerlendirmesi ile Hodgson, her an mükemmeli yaratan bir Tanrı anlayışı olan Müslümanların ahlaki açıdan doğru bir toplum yaratma konusunda neden sorumluluk yüklendiklerini yakalamıştır. Ona göre inanç sahibi bireyler, Müslümanlar, toplumu kendisi mükemmel olan bir Tanrı’ya uygun hale getirmeye çalışmışlardır¹⁸¹. Bu nedenle tarihinin yöntemi, tarihsel ve güncel çalışmalarda toplumsal sorunları ekonomik, siyasal veya kültürel çözümler üretmek ortadan kaldırma alışkanlığı ve araştırması içinde olan modern araştırmalar içinde İslam’ın Serüveni’ni farklı bir yere oturtur.

¹⁷⁸ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 50.

¹⁷⁹ Hodgson *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 49.

¹⁸⁰ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.3, s. 201.

¹⁸¹ Huricihan İslamoğlu, “Toward an Islamicate cosmopolitan imagination: The moral legacy of Marshall GS Hodgson”, s. 3-4.

II. BEREKETLİ HİLAL'DE DİNSEL GELENEK: TESLİMİYETÇİ DİNLER

Tarımcıl toplumun kozmopolit şehir hayatına evrilişi ve ticari eğilimlerin toplumsal hayatı dönüştürecek denli etkili olmaya başlaması ile toplum, gündelik hayatlarında tapınak merkezli dini kültürün etkisinden ziyade, pazar yerinde gelişen olayların etkisini daha çok hissederek olmuştur. Pazaryeri yaratıcı eylemin ve kişisel vizyonun kendisini topluma ifşa ettiği yerdir. Buna uygun bir şekilde Afro-Avrasya Ekümenesi'ndeki dört büyük kültür terkininin toplumsal ilişkilerinde gözlenen ortak özellik yenilikçi düşünürlerin Eksen Çağ ile birlikte bireyin vicdanına ve akli sorumluluklarına seslenmeleridir. Hodgson teslimiyetçi din ifadesini İran-Sami terkinini şekillendiren dini çağrı öncelikle bireye hitap ettiği için kullanmıştır. İran-Sami geleneğinde birey merkezli bu davetin öncülleri tarihçiye göre peygamberlerdir. Peygamberler, Hint düşünürleri gibi sadece benliğin kaynaklarını vurgulamamış ya da Yunan düşünürler gibi doğa sistemini araştırmaya ağırlık vermemişlerdir. Hodgson peygamberlerin bireysel davetinin niteliğini şöyle açıklar:

“İran-Sami peygamberleri ise ne bireyin iç dünyası olarak benliği ne de dış dünyayı çözümlemişlerdi. Çözümledikleri bir şey varsa o da tarihin ta kendisiydi. Özellikle, İbrani yazarlar, tarihte manevi bir ilerleyişin söz konusu olduğu yollu müthiş bir bilinç geliştirmişlerdi. Peygamberler, kişisel vicdanı, toplumların tarihinde yaşayan olaylarda ifade bulan kâinatın manevi düzeni ile yüzleşmeye davet ediyorlardı; adalet mücadelesi bir tarihsel eylem meselesiydi¹⁸².”

İran-Sami geleneğinde Hodgson'ın 'teslimiyetçi dinler' olarak adlandırdığı bireyin vicdanını ve sorumluluklarını sorgulama eğilimi, Eksen Çağ ile birlikte şehirli ve git gide kırsal bölgede yaşayanlar arasında da yaygınlık kazanmıştır. Başka bir ifade ile Hodgson teslimiyetçi dinleri şehrin toplumdaki işlevinin yoğunlaşmasına dayanarak açıklamaz. Ona göre bu tarz dinsel gelenekler, önceki dinsel geleneklerin çoğunun aksine, belirli bir kabileye veya şehre özgü taleplerde değil, öncelikle kişisel taleplerde bulunmuşlardır:

¹⁸² Hodgson, *İslam'ın Seriveni*, 2017, c.1, s. 168.

“Bunlar, apaçık ve çoğunlukla kendine yeten bir ahlaksal ve kozmolojik inanç topluluğuna –yani bir kutsal yazılar külliyyatında somutlaşmış, bütün insanlar için evrensel geçerlilik iddiasında bulunan ve bir öte dünya düşüncesine başvurarak beşeri sorunlara genel bir çözüm öneren bir inanç cemaatine- bireysel olarak katılmaya (‘teslimiyet’e ve bazen de bu inanca bağlı sıradan insanlardan oluşan cemaate) önem veriyordu... Yaklaşımları dikkate değer bir çeşitlilik sergileyen bu dinsel bağlılıkların hep birlikte ele alındıklarında tek bir önemli sonuca yol açtıkları görülüyordu: Bunlar eski kabile ve şehir kültürlerini ortadan kaldırmış (veya onların yerini almış ve onları dönüştürmüş), kamu yararını gözeterek kendi törenlerini onların yerine geçirmiş ve Ökumen’in şehirlere sahip kuşağının büyük kısmında insanlardan, her ciddi bireyin evrensellik iddiası taşıyan ve hayatı düzenlemeye yönelik bu geleneklerden birini, hayatında nihai otorite olarak kabul etmesini ve ona bağlanmasını bekleme alışkanlığı kazandırmışlardı¹⁸³.”

Hodgson bu geniş bölgede teslimiyetçi dinlerin nasıl yayıldığına dair bazı sebepler ortaya koyar. Bunlar arasında siyasi sebep, tarihçiye göre Eksen Çağ sonrası kurulan büyük imparatorlukların sağladığı görece barış ortamıdır. Siyasi dinamiklerle birlikte sosyal ağlar bakımından entelektüellerden oluşan seçkinler grubunun etkin kültür üretimi teslimiyetçi dinlerin yayılmasının bir diğer nedeni olarak gösterilir¹⁸⁴. Eksen çağından itibaren bu bölgedeki peygamberin temsil ettiği dinsel gelenekler birbirine geçmiştir. Bu dinler hakkındaki genel tarih yaklaşımından farklı olarak Hodgson’a göre bu iki dinî geleneğin özelliklerini birbirinden net çizgilerle ayırmak bu çağ itibariyle zordur. Tarihçiye göre Eksen Çağ’da hızlanan diyalog ve toplumsal hareketlilik bu iki dinsel geleneğin iç içe geçmesine neden olmuştur. Bunlar İbrahimî ve Mecusi-Mazdacı gelenektir¹⁸⁵. İbrahimî gelenek Sami dilleri ile ifade edilip

¹⁸³ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 168-169.

¹⁸⁴ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 168.

¹⁸⁵ “Ekümene'nin genellikle baş kısmında egemen olan İran-Sami dinsel gelenekleri iki aileden oluşuyordu. Ağırlıklı olarak çeşitli Yahudi ve Hıristiyan cemaatlerinden oluşan "İbrahimi" dinsel gelenekler ailesinin kökleri İbrani peygamberlere kadar uzanır. Bu dinsel geleneklerin hareket noktası veya klasik modeli genellikle İbrahim peygamberin iman edimidir. Mecusi-Mazdacı dinsel cemaatler arasından en önemlisi ise iyi ve yaratıcı tanrı olarak gördükleri Ahura Mazda'ya tapan ve Zerdüş'tü peygamberleri belleyen Zerdüş'tü Mazdacılardı. İbrahimi gelenekler öncelikle Sami dillerinde ifade bulmuşlardı ve özellikle Bereketli Hilal'de yaygınlık kazanmışlardı; Mazdacı bağlanma gelenekleri ise öncelikle İran dillerinde ifade bulup İran platosunda yaygınlaşmışlardı. (krş.: Dil ve Din Haritası.) Fakat bu iki peygamberlik geleneği, kökleri tamamen farklı olmasına rağmen, daha Eksen Çağı'nda bile yavaş yavaş iç içe geçmeye başlamıştı. Eksen Çağı sona erdiğinde bu iki dinsel gelenek kümesini birbirinden kesin çizgilerle ayırmak artık mümkün değildi. Bu gelenekler birbirini etkilemiş, hatta birbirine

Bereketli Hilal’de yaygınlık kazanmışken Mazdacı bağıllık ise İran platosunda İran dili formlarında yaygınlaşmıştır. Bu gelenekler farklı yöntemlere başvurmakla birlikte en çok davranışlarda ahlak ve kişilerarası ilişkilerde adalet noktalarında birbirine yakınlaşmıştır. Örneğin Hint geleneğinde bireyin hayatında doğru ve yanlış, yeniden dirilme yani tenasühler silsilesiyle bir şekilde dengelenecek bir durum olarak karşımıza çıkar. Ancak İran-Sami dinî geleneğinde birey, tek bir dünya hayatına sahiptir ve bu nedenle kişinin ahlakî kararlar ve tercihlerinde geri dönüşü olmayan bir sorumluluk ve adalet vurgusu görülür¹⁸⁶.

İran-Sami kültür terkibi tarihçiye göre bu iki dinsel geleneğin mirası üzerinden gelişen bir yüksek kültür ile İslamleşmiş medeniyeti oluşturacaktır. Hodgson’a göre İran-Sami terkipten oluşacak medeniyet birbiriyle kaynaşan ve yüksek kültür geleneğinin çekirdeği olmuş bu iki dinsel geleneğe beslenmiştir. Ve sonuç olarak İslamleşmiş medeniyetle ortaya çıkan yazılı gelenek, bölgedeki köklü geleneklerle rekabet edebilmiştir. Hodgson’a göre İslamleşmiş medeniyete dek İran-Sami kültür terkipten yüksek kültürünü herhangi yazılı bir gelenek temsil etmemiştir. İran-Sami kültür terkipten Afro-Avrasya Ekümenesi’nde yer alan kültür terkipleri içinde yazılı bir yüksek kültür oluşturulmaması ile bölgedeki diğer üç geleneğe ayrılır. Ancak Eksen Çağ ile birlikte İbrahimi ve Mazdacı dinsel gelenek etrafında bir araya gelen gruplar etrafında farklı bir durum ortaya çıkar: “Bu gelenekler bu dönemde siyasal gerekçelerle kendilerini açıkça ortaya koymamış ve hiçbiri genel olarak entelektüel anlamda kabul görmemişse de zaman içinde Bereketli Hilal’de ve İran platosunda yaşayan halkların gittikçe genişleyen bir kesimi için -muhtelif yollardan gelişmiş- en kutsal miraslar haline geldiler. En sonunda bu gelenekler hem mevcut yerel mirasların hem de Çiviyazısı geleneğinin yerini alacaklardı¹⁸⁷.”

Dolayısıyla İslamleşmiş medeniyeti bölgede diğer yüksek kültürlerle rekabet edebilir seviyeye taşıyan miras Çiviyazısı geleneği, İbrahimi ve Mecusi-Mazdacı dinsel gelenek şeklinde karşımıza konmaktadır. Bölgede İranlı ve İbrani peygamberler

kaynaşmıştı. Dolayısıyla bazı geleneklerin hangi aileden sayılacağı açık değildir. İran-Sami teslimiyetçi dinleri arasında ayırım yapmak için daha farklı bir ölçüt kullanmak belki daha uygun olabilir: Halkçılık derecesi.”; Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 172.

¹⁸⁶ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 171-174.

¹⁸⁷ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 156.

ve onların yaratıcı eylemleri ile hayal gücünü harekete geçiren yaratıcı dürtüler desteklenmiştir. Böylece Bereketli Hilal ve İran-Sami kültür terkinin kuşattığı bölge, yaratıcı eylemlerle desteklenen benzer başka geleneklerin doğup karşılık bulabildiği bir bölgeye dönüşmüştür.

A. Peygamber ve Yaratıcı Eylem

Hodgson'a göre bu nesnel eylemlerin yaratıcı olmalarının sebebi sahip oldukları bir nitelikten kaynaklanır. Bu nitelik onların, tarihçeye göre evrensel anlamda mevcut olan yani tüm insanlıkta bulunan beşerî istidatlara cevap verebilmesidir. Hodgson bu eylemlerin insanlar tarafından karşılık bulmasını, kendi insan tanımında geçerliliklerini evrensel olarak kabul ettiği birtakım hallerle açıklamakta ve bu hallerin mevcudiyetine dayandırmaktadır. Bu bakımdan örneğin tarihçeye göre Kurân-ı Kerîm'in kendisi yazılı bir metin olarak insanların üzerinde yaratıcı etkisi olmakla birlikte burada yaratıcı eylemi oluşturan tek başına Kurân-ı Kerîm'in kendisidir denemez. Hodgson'a göre yaratıcı eylemin çift taraflı bir yapısı vardır: "Aynı zamanda bu durumlar, yaratıcı olay ve bu olayın husule getirdiğiyle meşgul olup onda kendilerinin maddi veya fikri ihtiyaç veya ilgilerine cevap veren bir şey gördükleri ve böyle olması hasebiyle kendileri için zorlayıcı bulduklarından, ona değer verenlerin özel kavrayışları vasıtasıyla da eşit derecede yaratıcıdır¹⁸⁸."

Bu nedenle Kur'an-ı Kerîm somut anlamını tarihçeye göre yaratıcı eylemin çift taraflılığı ya da karşılıklı olma özelliği sayesinde kazanmaktadır. Örneğin Kuran, Mekkeli veya Medineli Arapların kısmî bir grubuna kendi dilleriyle hitap etmiş, bu grubun sosyal ve manevi problemleriyle birlikte kişisel ve sosyal ihtiyaçlarını da söz konusu etmiş, Kureyşliler ise Kur'an-ı Kerîm'de söz konusu edilen konulara olumlu veya olumsuz bir karşılık vermişlerdir. Hodgson'a göre burada Kur'an-ı Kerîm'i 'çarpıcı fakat alakasız bir edebiyat eseri' olmaktan kurtaran olumlu ya da olumsuz Kur'an-ı Kerîm'e verilen tepki ya da karşılıktır. Hz. Muhammed (sav) etrafında toplanan Müslüman cemaat tarihçeye göre böyle karşılıklı bir ilişki içinde Kur'an-ı Kerîm'e, mucizeye ve hayatlarının yeni anlamına inanmıştır:

¹⁸⁸ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 324.

“Bir gelenek, bir yaratıcı eylemde, keşfe veya ilhama ait, hatta karizmatik bir fırsat husule getirir; örneğin yeni bir estetik değerin keşfi; yeni el sanatı tekniğinin ortaya çıkarılışı; başka bir düzeye ait bir insanın yeni bir sosyal beklenti düzeyine yükselişi;...veya din söz konusu olduğunda, kendimizle kozmos arasındaki ilişkide nihai bir şeylerin sürekli canlılık taşıması imkanı –yani yeni bir görüş getiren bir manevi ilham durumu. Hz Muhammed (sav) ve onun yolundan gidenler, Kuran’ı ve onun davetini kabul etmek suretiyle hayatın ne anlama geldiği hususunda oldukça geniş ve yeni düşüncelere daldılar, ki bu düşünceler daha önceki telakkileri saçmalık durumuna düşürdü¹⁸⁹.”

III. DİN (RELİGİON) VE DINDARLIK (PIETY) BOYUTUYLA İSLAM

Hodgson’ın İslam’ın Serüveni’nde kullandığı dindarlık bağlamı, dinsel gelenek olarak tanımlayacağı ve dinin kültürel içerimlerini de barındıran ‘religion’ veya ‘religious tradition’ şeklindeki kullanımından farklıdır. Hodgson, insanın kozmos ya da alemle irtibatı veya insanın alemdeki yerine dair getirilmiş her türlü açıklamayı dinî tanımına dahil eder. Farklı unsurların baskınlığında ortaya çıkan farklı açıklamaların ve kültürel sonuçların hepsinde, bu sonuçları dinî kılan ona göre insan ve kozmos arasındaki irtibatın kurulmasıdır¹⁹⁰. Bu yaklaşım tarihinin insanlık tarihini ele alma yöntemi tarihsel hümanizm ile uyumludur. Hodgson’a göre mistik, manevi ve rasyonel eğilimler farklı seviyelerde olmak koşulu ile insanlık için geçerli evrensel eğilimlerdir. Bu nedenle Hodgson dindarlığı insanın eğilimlerinden yola çıkan genel bir sınıflandırmaya dahil eder.

Dinin bu iki veçhesinin birbiriyle ilişkisi tarihçi tarafından genellikle karşıtlık ilişkisi şeklinde değerlendirilmiştir. Tarihçi dindarlık (piety) ve din (religion) ile ilgili tanımlarını Rudolf Otto ve Mircea Eliade’dan etkilenerek oluşturduğunu söyler¹⁹¹. Bununla birlikte Hodgson’ın bilinç özelinden bireyin yaratıcılığı ve dindarlığı (piety) arasında kurduğu bağ, Wilfred C. Smith’in İslam ile ilgili ‘dindarlık’ ve ‘sosyal bir

¹⁸⁹ Hodgson, *İslam’ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, 1993, c.1, s. 12.

¹⁹⁰ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 324.

¹⁹¹ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 206.

*“Smith, genelde uğraşmamız gereken sorunun, dinsel imanın ifade edilmesini sağlayan birikimsel gelenekler olduğunu ileri sürmüştür. Bu konuda benim farkındalığının keskinleşmiş olmasını ona borçluyum.” Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 206.

sistem olarak din' şeklinde ayrıştırmasından etkilenmiştir*. Wilfred C. Smith'e göre İran-Sami dünyasında bütüncül bir inanç ve amel sistemi olarak dinin hüküm sürmesi uzun bir zaman sonra gerçekleşir. Bu dönem kapsamında sistemli ve bütüncül yapısından öte din, daha ziyade bireyin hayatının bir yönü olarak karşımıza çıkar. Bu nedenle Smith'e göre din (religion) bağlamını 'kümülatif gelenekler' oluşturur ve dini bu gelenek örgüsü içinde ele almak gerekir¹⁹². İran-Sami coğrafyasının bir ögesi olarak İslam, Tarım Çağ itibarıyla bu toplum yapısının en gelişkin örneğini ve tek tanrılı dinler geleneğinin ulaştığı doruk noktasını temsil etmiştir. Bu bakımdan İran-Sami kültür terkiibinin nüfuz ettiği coğrafya sonraki aşamada İslam ile sosyolojik bir nizamın tesisine de sahne olabilmıştır. Bu açıdan İslam nizam tesisine dayalı sosyal yönü ve bireyin teslimiyetine dayalı manevi yönü (din, daena, islam) ile birlikte ele alınmalıdır. Bu iki cihet, bölgedeki diğer tek tanrılı dinsel geleneklere nazaran en yetkin formunda İslam'da tezahür edebilmiştir. Örneğin Peygamber Muhammed (sav), sosyal bir sistem olarak Allah'ın nizamının elçisidir ve bu nedenle kendisini İsa (as) veya Buda'dan ayırtmaya oldukça dikkat etmiştir. Bölgede bireyin manevi yönelimi olarak inanç tarihi oldukça eskiyken İslam'la doruk noktasına ulaşan esas unsur, sistemli bir dinin toplumsal içerimleriyle birlikte İslam çatısı altında vücut bulmasıdır¹⁹³.

Smith'in yaklaşımına benzer bir şekilde 'din nedir' şeklindeki soru Hodgson tarafından da iki şekilde cevaplandırılmıştır. Din, bir yanıyla dindarlık anlamında, Otto'nun belirttiği üzere bireyin manevi yönelimini ifade eder. Öyle ki bu yönelim, yaratıcı faaliyetleri ile birlikte Hodgson'a göre sosyal bağlamdan görece kopuk ve onu aşan hadiselerin ortaya çıkış sebebi olabilir. Hodgson, bilinç ve onun yaratıcı faaliyetlerine yüklediği değer nedeniyle dindarlığa (piety) ve bireyin maneviyatına tarihi anlamda yapıcı bir rol atfeder*. Bununla birlikte ona göre tarihte bir şeyin vücut bulmasının ve dolayısıyla yeni olmasının veya dindarlıktan kaynaklanan yaratıcı bir eylemin ortaya çıkması 'ancak en azından diğer bazı noktaların sabit kalacağı farz

¹⁹³ Bryan S. Turner, *The Sociology of Islam: Contemporary Thought in The Islamic World*, Collected Essays of Bryan S. Turner, Edited by Bryan S. Turner and Kamaludeen Mohamed Nasir, Ashgate press, England, 2013, s. 83.

* Kendisinin Hıristiyanlığın nefsin terbiyesine oldukça önem veren Quaker mezhebine bağlı oluşu ve iki kızının da uzun hastalık dönemleri yaşaması, birinin bu nedenle ölmesi gibi hadiselerle edindiği tecrübeleri de onun dindarlık yaklaşımında etkili olmuş olabilir.

edilebilirse' mümkündür¹⁹⁴. Dolayısıyla diğer veçhesi ile din (religion) Hodgson'a göre Durkheim'in çizdiği çerçeveye dahil olur: Her türlü kurumsal ve geleneksel içerimleri ile birlikte aslında toplumsal sistemin ve kültürel geleneğe dayalı ilişkilerin bir ürünüdür. Shabab Ahmed bu tanıma dayanarak Hodgson'ın dindarlık tanımına dayanan anlamı, kültür ve toplumsal ilişkiler içinde erittiğini ileri sürmektedir.¹⁹⁵ Bunun dışında bireyin dindarlığının İslam çerçevesinde tasavvufa indirgenerek açıklanması da eleştirilmiştir:

“Christopher Bayly, din olgusunu bireysel derin dindarlığa yoran ve hatta bazan tasavvufi dindarlığı önceleyen bir anlayışa meylettığı için Hodgson'ı eleştirmektedir. Bayly'e göre Hodgson bir taraftan İslam'ı ve İslam tarihini kendi zamanına kadarki (mesela George Makdisi, Schacht, G. von Grunebaum gibi) şarkiyatçıların yaptığı gibi “şeriat” merkezli okumaktan kaçınsa da İslam'ı (ve dolayısıyla “Islamic” olanı) dindarlıkla sınırlandırmış gibi görünmektedir. Fakat Hodgson İslamî dindarlığı tek bir otorite tarafından belirlenen bir şey gibi değil daha ziyade birçok dindarlık iddiasının olabileceğini ve bunların hepsinin tarih içinde anlamlı olduğunu göstermeye çalışmıştır.”¹⁹⁶

İslam'ın Serüveni'nde ortaya konduğu şekli ile dindarlık bağlamı bireyin farkındalığının yükseldiği ve bilincin dışavurumunun kolaylaştığı bir dönem olarak tarif edilen Eksen Çağ'a sıkı sıkıya bağlıdır. İslam maneviyatının İran-Sami kültür terkibine eklenmesi Eksen Çağ'ın koşullarına dayandırılmıştır. Dinî olanı bireyin bilincine yüklenen bu temel anlamıyla kabul etmek suretiyle Hodgson'a göre kişinin dine bağlılığı, davranışları doğrultusunda en azından üç temel bağlanma şekli altında incelenebilir: Mistik, paradigmacı ve kerigmatik bağlanma. Eksen Çağ'dan itibaren İran-Sami dinî geleneğinde yerleşik olan bu üç tarzdan her biri, İslamî takvada belli

¹⁹⁴ Hodgson, *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, 1993, c.1, s. 19.

¹⁹⁵ Shabab Ahmed, *What is İslam?: The Importance of Being Islamic*, Princeton: Princeton University Press, 2016, s. 161-171.

¹⁹⁶ Muhammed Zahid Atçıl, “Bir Serüven olarak İslam Tarihi: Marshall G. S. Hodgson ve İslam'ın Serüveni”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 43 (2020), s. 188 (çevrimiçi <https://dergipark.org.tr/en/pub/isad/issue/51571/650138>); Christopher Bayly, “Hodgson, İslam and World History”, s. 40.

bir yeri haizdir; tarihçeye göre biri diğersinin tamamen dışında ya da ondan tamamen bağımsız ve farklı değildir¹⁹⁷.

İslam'ın Serüveni'nde dinî bağlanma şekillerinden ilki 'paradigmayı izleyen bağlanma'dır. Dinî bağlanmada paradigmacı davranışlar kozmos ile irtibata dayanan ve toplum tarafından kabul görmüş bir paradigmayı takip etmeye yönelik davranışlardır. Kozmik modelle iç içe işleyen bu yaklaşım mit ve sembol üzerinden kurduğu dil ile toplumsal hayattaki varlığını sürdürür: "Sembolik veya karşılıklı etkileşim halindeki paradigmlar olarak efsaneler ve görenekler aracılığıyla, kalıcı doğal (ve kültürel) çevre, kozmos olarak ifade edilebilir¹⁹⁸." Hodgson İslam'da kiblenin taşıdığı sembolik anlamı dinî bağlılığın bu unsuruna örnek gösterir: "Mesela kul, camide ve secde anında yüzünü Mekke'ye çevirdiğinde, sembolik olarak kendini doğrudan Allah'a yöneltmiş, O'na teslim olmuş ve hepsi yüzünü aynı şekilde O'na çeviren Müslümanlarla münasebete geçmiş halde tahayyül eder; ve böylece kozmosun ahengini bir nebze kendi hayatına taşır¹⁹⁹." Hodgson paradigmacı bağlanmayı daha ziyade dine tali bir önem veren Müslüman çoğunluğa atfeder. Diğer iki bağlanma tarzı esasen paradigma unsurunu da içerir. Dini farkındalığının artışı ve enfüsi uyanıklık hali ile birlikte ilk aşamada bireyin bir paradigma aradığı ve ona bağlandığı ileri sürülür. Ancak bu sürecin devamında diğer iki unsurdan birine geçiş yaşanır²⁰⁰.

Hodgson'a göre paradigmacı yönelimin önemi, Tarım Çağı'nın bütünündeki dini yaşayış tarzı dikkate alındığında ortaya çıkar. Bununla birlikte Tarım Çağı'nın dinî yaşayış tarzı ile kıyaslandığında Yüksek Halifelik Dönemi'nde aslında ikrara dayalı gelenek büyük bir rolü haizdir. Büyük İslamî takva gelenekleri en çok kerigmatik ve mistik gelenekler içinde şekillenmiş ve gelişmişlerdir: "Müslümanların manevi hayatındaki şekil verici unsurlar en çok bu iki tarzdan biri içinde var olmuştur; ve

¹⁹⁷ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 323.

¹⁹⁸ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 325.

¹⁹⁹ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.2, s. 325.

²⁰⁰ "Yüksek halifelik döneminin en önde gelen kişisel dindarlık geleneklerinde, ikrara dayalı bir yönelim göze çarpar: bu insanların belirli olayların akabinde vahyedilen manevi emirlere adanmışlıkları, onların dini şuur ve davranışlarının mahiyeti açısından belirleyici rol oynuyordu. Bu demek değildir ki, paradigmayı izleyen unsurlar ve hatta kimi mistik unsurlar, bu geleneklerde bütünüyle etkisizdi. Gerçekte paradigmayı izleyen unsur, zaman zaman en fazla önemi haizdi." Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 325.

sıradan biri, kendi manevi şuurunu derinleştirdiği ölçüde, bu iki tarzdan birine veya diğerine yönelmiştir²⁰¹.”

Dini bağlanmanın ikinci unsuru ikrara dayanma unsuru taşıyan kerigmatik yönelimlerdir. Bu bağlanma tarihsel hadiselerle dayandırılarak temellendirilir. Birey, yaşadığı toplumun ve sosyal çevrenin içerisinde Kur’ân-ı Kerîm merkezinde bir hayat yaşamak ve Allah’a yönelmesini sağlamak için bir yol bulmak zorundadır. Öte dünya bilinci ve Kur’ân-ı Kerîm’in bireyin kendisine yüklediği sorumluluklar kabul edilmiştir ve birey, bu değerler ölçüsünde toplum içinde kendi yolunu arar. Bireyin toplumla ilişkisine yön veren bu yönelim, içinde yaşadığı toplumsal koşullar hakkında farkındalık geliştirmesine neden olmaktadır. Bu bağlanmada ön planda olan toplumsal hadiselerle yönelik farkındalık, bireyin Allah ile kurduğu irtibatın sürekliliğini sağlamak ve muhafaza etmek amacıyla bir zorunluluk şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle ikrara dayalı bağlanma tarzının tezahürleri siyasi ve sosyal tarihi hadiseler üzerinden takip edilebilir. İslamî takva üslupları arasında bu unsuru taşıyan dini yönelim kerigmatik yönelimler şeklinde tarif edilir. Din eksenli grupların birbirlerinin düşünce ve öğretilerini bidat bulmaları, başka bir ifade ile bu grupların kendi bidat tanımlarını yaparak yollarını çizmeleriyle gerçekleşen entelektüel ve toplumsal kırılmalar, dinî bağlanmada bu unsurun etkisine örnek gösterilir. Hodgson kerigmatik yönelimleri İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren toplumsal hareketlere şekil veren ve tarihî hadiselerin seyrindeki etkisi bakımından baskın bir yönelim olarak tanımlar²⁰². Ona göre İsnâaşeriye Şîileri, İsmailîler, Mutezilîler ve Hadis ehli, Mervanîlere yönelik din eksenli muhalefetten doğup gelişmeleri ile İslam ümmetinin tarihî gelişiminde aslî bir rol oynayan ikrara dayalı bir yönelimi temsil eder²⁰³.

Son olarak İran-Sami geleneğinde kişisel takvada bireyin manevi farkındalığının ön plana çıktığı mistik eğilim unsuru gözlemlenir. Birey kendi nefsinin keşfederek, terbiye etmeyi, nefsanî bir uyanıklık içinde olmayı ve nihayetinde onu kontrol etmeyi öğrenir. Hodgson’a göre bu derinlemesine keşif, bireyin nefsinin arzularına ve

²⁰¹ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 327.

²⁰² Hande Kayhan, MGS Hodgson’ın İslam Tarihi Yaklaşımında Tasavvufun Teşekkülü, 7. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi, Bildiriler Kitabı Cilt II, İktisat-İlahiyat-İletişim, Edit Burak Yuvalı, Taha Eğri, 2018, sf 139-159, Burdur, İlmî Etüdler Derneği yay, İstanbul

²⁰³ Hodgson, *İslam’ın Seriveni*, 2017, c.1, s. 358.

varoluşuna yüklediği anlamlardan sıyrılıp Allah'a teslim olmasını kolaylaştırmaktadır. İnsanlık tarihinde özellikle Eksen Çağ'a tekabül eden süreçte, varlığı evrensel anlamda kabul edilen mistik yönelimler, bireyin dinî bağlanma şekillerinden biridir. Tarihçiye göre Eksen Çağ sonundan itibaren mistik hareket Eski Yunan, Çin, Sanskrit çevrelerde etkin, bununla birlikte mistik hareketin Hint kültürü dışında diğer kültürler içindeki varlığı marjinaldir²⁰⁴. Eksen Çağ sonrasında ise mistisizmin halk dininde normal bir malzeme olarak kullanılmasına alışılmaya başlanmıştır²⁰⁵. İslam'da manevi hayatın tezahürü olan tasavvuf, tarihçi tarafından tüm insanlar için geçerli, evrensel bir eğilim sayılması nedeniyle 'mistik yönelimler' başlığı altında incelenmiştir. Mistik yönelimde Hodgson bireyin, çevresiyle girdiği ve kozmosun bir parçası olduğuna dair hissiyatına, başka bir ifade ile bilincin hakikat ile girdiği ilişkinin biricikliğine odaklanır. Bu ilişki bireyin davranışlarına ve her türlü tecrübesine yansır. Kozmik yönü ile bu bakış açısı tecrübenin aşkın boyutunu oluşturur. Bu noktada inanç veya dindarlık tecrübesinde birey, dinin içerdiği sosyal koşullar bağlamından kimi zaman kopup bağımsız kalabilir.

Bireyin inancını yönlendiren unsurlar olarak açıklanan bu üç bağlanma modeli, mistik tarz dışında İslamiyet çerçevesinde ortaya konmuştur. Bireyin dindarlığı İslam tarihi ve medeniyeti çerçevesinde ele alındığında tek başına dindarlık (piety) bağlamı, bu süreci açıklamak için tarihçiye göre yetersizdir. Hodgson'a göre İslamlaşmış medeniyet, bireyin yaşadığı sıçrama anları dışında, her bir Müslümanın dönemin dayattığı evrensel geçerlilikteki ilahi/kozmetik ve toplumsal endişelerine birlikte kök salmış bir medeniyettir²⁰⁶. Bu bakımdan dinsel ve kültürel gelenek olmaksızın bu medeniyetin İslamlaşması de anlaşılabilir. Müslüman dindarlığının İslamlaşmış medeniyet içindeki etkisi hakkında Hodgson'ın genel kanaati, farklı toplumsal gruplarla girdiği diyalog unsuru olmaksızın bu etkinin değerlendirilemeyeceği şeklindedir. Dolayısıyla kendinde taşıdığı değer ne olursa olsun karşılıklılık ilkesi gereği, İslam'a özgü herhangi bir değer toplumsal açıdan grup çıkarı tarafından temsil

²⁰⁴ Hande Kayhan, "MGS Hodgson'ın İslam Tarihi Yaklaşımında Tasavvufun Teşekkülü", *7. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı*, Cilt II, İktisat-İlahiyat-İletişim, Ed. Burak Yuvalı, Taha Eğri, 2018, s. 139-159, Burdur, İlmî Etüdler Derneği yay, İstanbul

²⁰⁵ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 219.

²⁰⁶ Huricihan İslamoğlu, "Toward an Islamicate cosmopolitan imagination: The moral legacy of Marshall GS Hodgson", s. 3.

edilmediği müddetçe, medeniyet teşkil edilebilir nitelikte kabul edilemez. Bu medeniyeti İslamî kılan bölgesel diyalogun sürekliliğinin din ve medeniyet üzerinden devam ettirilmiş olmasıdır. Başka bir ifade ile medeniyeti oluşturan kültürel süreklilik din ve medeniyet düzeyinde takip edilebilir. İslamî dinsel gelenek tüm çeşitliliğine rağmen Hodgson'a göre din düzeyinde belli bir bütünlüğü muhafaza etmeyi başarmıştır. Müslümanlar arasındaki bu dini birlik ise esasen Müslümanların, medeniyeti oluşturan yapılarla kurduğu ilişkinin yani daha geniş bir kültürel birliğin bir vechesi olarak anlaşılmalıdır. Bu noktada tarihçi dinsel ve kültürel gelenek şeklinde iki yeni terime başvurmuştur.

IV. DİNSEL VE KÜLTÜREL BİR GELENEK OLARAK İSLAM

İslam'ın Serüveni insanlık tarihini değerlendirirken karşımıza çıkan temel bir sorunu ele alır: İslam'ı kabul eden toplumların tarihi ile bir din olarak İslam'ın tarihi bir arada nasıl incelenebilir? İslam nedir ve İslam'ı anlamlı bir bütün olarak inceleyebilir miyiz? Hodgson'ın İslam tarihi hakkındaki temel varsayımı aynı zamanda bu soruya cevap vermesini gerektirmiştir: "Oikoumene'nin (yani yerleşik tarım, kentler ve yüksek kültür dünyasının²⁰⁷) genel tarihi içerisinde 'İslam tarihi' diye bir şey vardır; yani, İslam'ın başat din olduğu toplumlarda ortak belli yapı ve gelişim karakteristikleri bulunmaktadır²⁰⁸." Bununla birlikte Hodgson'a göre İslam'ın, İslam toplumunda olup biten her şeyi açıklayabilecek anahtar niteliğinde bir işlevi olamaz.

İslam ve İslam'ı kabul eden bir toplumun tarihini incelemek açıkça birbirinden farklı şeyler olarak ortaya atılsa da tarihçiye göre 'saf İslam' denen olguyu belki de sadece Peygamberin var olması dışında reddetmek gerekir. Bu bakımdan 'İslam' terimi dine, 'İslamî' terimi ise bu dinle tarihsel olarak bağlantıları bulunan bütün bir topluma ve kültüre atıfta bulunmak için ayrı şeylermiş gibi kullanılamaz. Çünkü bu iki terim arasında keskin bir ayırım yapmak mümkün değildir: "Müslümanların 'İslamî' uygarlığın mensupları olarak icraatlarının büyük bir bölümünün 'İslami' teriminin ilk anlamına uymadığı, yani dinsel anlamda alındıkta 'İslami olmadığı' pekâlâ

²⁰⁷Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam: Marshall Hodgson ve İslam'ın Macerası*, s. 16.

²⁰⁸Hourani, *a.g.e.*, s. 16.

söylenbilir. ‘İslam edebiyatı’ndan, ‘İslam felsefesi’nden, ‘İslam devleti’nden vb. elbette söz edilebilir ama bu sıraladıklarımız soldan sağa doğru gidildikçe inanç olarak İslam’ın birer dışavurumu olmaktan uzaklaşmaktadırlar²⁰⁹.” Nitekim tarihçiye göre bir din olarak İslam’ın ne olduğu dahi insanlık tarihi boyunca oluşturulmuş yapılardan bağımsız ele alınamaz. Dolayısıyla Hodgson, tanımlarını kavramsal açıklamalardan uzaklaştırıp olabildiğince tarihsel bağlama dayandırarak oluşturur. Bu nedenle din (religion) yerine dinsel gelenek (religious tradition) terimini; kültür (cultur) yerine kültürel gelenek (cultural tradition) terimini kullanır. İnsanın kozmos ya da alemle irtibatı ve alemdeki yeri hakkında getirilmiş bir açıklamaya dayanarak geliştirdiği tüm bağılıklar Hodgson’a göre dinîdir.

Tarihçiye göre İslam tarihinin iç çelişkileri ile birlikte anlamlı bir bütün olarak incelenmesi, İslam, Müslüman cemaatin dinsel ve kültürel geleneği şeklinde kabul edildiği takdirde mümkündür. Din olgusu, Hodgson’a göre dindarlık boyutu dışında tarihsel açıdan ancak dinsel ve kültürel bir gelenek olarak ele alınabilir. İslamlaşmış medeniyeti tarihi olarak tespit etme imkanını kültürel geleneklerin ördüğü bütüncül diyalog vermiştir. Hodgson’ın ‘dini veya dinsel gelenekler’ ve ‘İslamî gelenek’ tanımının açıklaması Nil Ceyhun bölgesinin kozmik teslimiyetler üzerinde odaklaşan kültürel gelenekleri bağlamında anlaşılmalıdır. Hodgson’nın en başından itibaren İslamî geleneği ‘dinî’ ve ona iştirak eden davranışı ‘dinî davranış’ şeklinde isimlendirmesinin nedeni İslam’ın birikimli bir kültür sahasını kucaklamasından kaynaklanır. İslam ve İslam’ın kuşattığı sahalarda, aşkınlık ya da kozmik anlama yönelik çaba bilhassa Eksen Çağ’dan itibaren tarihçiye göre insanların hayatlarının hali hazırda zaten bir veçhesini oluşturmaktadır. Bu açıdan İslamî geleneği en başından itibaren dinî sıfatıyla nitelemek, bu bölgede bireylerin davranış kalıplarında zaten var olan dinî yönelimin içerdiği anlamları da barındırır.

Dolayısıyla Hodgson’a göre İslamlaşmış medeniyetin zenginliği ve ürettiği değerler, toplumun düşünsel kültür mirasının bir sonucudur. Bu medeniyeti İslamî kılan bölgesel diyalogun sürekliliğinin din ve medeniyet üzerinden devam ettirilmiş olmasıdır. Başka bir ifade ile medeniyeti oluşturan kültürel süreklilik din ve medeniyet

²⁰⁹ Hodgson, *İslam’ın Seriveni*, 2017, c.1, s. 90.

düzeyinde iki farklı koldan takip edilebilir. İslamî dinsel gelenek tüm çeşitliliğine rağmen Hodgson'a göre din düzeyinde belli bir bütünlüğü muhafaza etmeyi başarmıştır. Müslümanlar arasındaki bu dini birlik ise esasen Müslümanların, medeniyeti oluşturan yapılarla kurduğu ilişkinin yani daha geniş bir kültürel birliğin bir vechesi olarak anlaşılmalıdır. Hodgson'a göre bu bağlamda Müslümanlara has bir medeniyetten bahsetmeyi mümkün kılan dinsel gelenek değildir. İslamileşmiş medeniyette dini düzeyin veya İslamî sıfatının varlığının nedeni, dini görüş taşıyan insanların medeniyet terimine en geniş anlamda tanımını veren yüksek kültürdeki stratejik konumlarından kaynaklanır.

Toplumun İslamîleşmesine ve toplumda etkileşime ve değişime neden olan şey, ilk yaratıcı eylem olması bakımından peygamberin yaratıcı eylemiyle sınırlandırılmış değildir. Hodgson'a göre ilk yaratıcı eylemin neden olduğu diyalog beraberinde ikincil ve üçüncül eylem ve bağlılıklar gibi devam eden bir yaratıcı eylemler, bağlılıklar keşifler ve karşılaşmalar örgüsünü de meydana getirirler. Hodgson'a göre kültürel miras bu dinamik ağın içinde olduğu görece pasif ve tümünü kapsayan çerçevedir: "Bir kültürel miras, ilk yaratıcı olaydan türetilebilen ideal bir sabit kalıp olmaktan, bir fikirler ve uygulamalar bütünü arz etmekten çok, söz konusu eylem için nispeten pasif bir çerçeve oluşturur. Bu çerçeve içerisinde, belirli herhangi bir olay, yeni bir yönelime yol açabilir; en azından sonucu, nispeten öngörülemez durumda olacaktır. Çünkü aynı çerçeve şartlar, mizaçlar ve sorunlar farklılaştıkça farklı türden eylemlere kapı açacaktır." Hodgson'a göre İslam'ın içinde birbiriyle çatışan, farklılık ve çeşitlilik gösteren varsayım dizileri bu şekilde açıklanabilir.

Kültürel miras çerçeve niteliğinde, pasif bir fenomen iken kültür mirasının içerdiği 'kültürel gelenekler' böyle değildir. Kültürel geleneği oluşturan eylem ve bağlılıklar, aktiftirler ve anlamlarını bir grup içinde kazanırlar. Bu eylem ve bağlılıkların anlamı, grup içinde veya başka kişi ve gruplarla girilen diyaloglarla, yani etkileşim aracılığıyla sürekli bir değişim içerisinde canlı kalır, tabiri caizse varlık sürdürebilir. Bu canlılık daha önce Toynbee'nin dikkat çektiği çatışma unsuruna dayanır: "Bu yüzden, İslam'ın zuhuru ile başlayan diyalog içinde neredeyse başından beri, her biri kendi bağlılığını

ve kendi diyalogunu üreten, İslam'ın neleri içermesi gerektiğine dair birbiriyle çatışan* varsayım dizileri varolageldi²¹⁰.”

Buna uygun bir şekilde Hodgson'a göre İslam'ın doğuşunun tazammunlarını iki zıt yolda ortaya koyan Şiiilik ve Sünnilik ile iki farklı ana alt gelenek, yani iki farklı diyalog alt zemini ortaya çıkmıştır: “her bir ikinci diyalog, bizzat İslam'ın kendisi gibi bir yaratıcılık noktasıyla başladı. Her bir alt gelenekte, elbette Kur'ân-ı Kerîm'de olmamakla birlikte, ilahi olarak yönlendirilmiş ve hatta vahyi bir mahiyet taşıyan bir şeyler bulunduğu belirtildi: bu ‘bir şeyler’ Şiiilerde Hz.Ali'nin, Sünnilerde ise cemaatin, yani ümmetin konumuna izafe ediliyordu²¹¹.” İslam'ın bilim geleneği de tarihçiye göre bu diyalog zemininde oluşmuştur. Bu zemini en saf anlamda İslamî kılan ise Hodgson'ın yukarıdaki alıntıda bahsettiği ‘vahiy’ veya ‘onun gibi ancak farklı bir şeyler’ şeklinde ifade ettiği vahiy ve keşf unsurlarıdır.

Bu iki unsur, kişisel vizyonu ve İslamî idealleri besleyen, toplumsal koşullardan görece bağımsız olarak medeniyeti İslamîleştirecek vizyonu besleyen temel unsurlardır. Bunlar Müslümanların ürettiği kültürel ürünlerde kendilerini gösterirler. Tarihi İslam ile bağlantılı kültür ürünlerini şöyle sıralar: Fıkıh ve hukuk eserleri, teolojik tartışmalar, saf metafizik ve doğa bilimi eserleri, Peygamberin hayatı ve ümmetin tarihi ile ilgili eserler, ahlak eğitimi ve genel kültür ile ilgili kitaplar gibi geniş bir yelpaze sunar:

²¹⁰ Hodgson, *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, 1993, c.1, s. 14.

*Tarihçi, İslam medeniyetinin toplumsal hayata hakim olmaya başlamasıyla birlikte var olan geleneklerin çatışmasına dikkat çeker: “İslam'dan önce, çeşitli gelenek tipleri -sadece kültürün şu veya bu aşamasında, sanatta veya yönetimde vb. değil, aynı zamanda bir ölçüde şu veya bu dinsel topluluğun sınırları içinde dahi- kendi sahalarında, kendi kalelerinin içinde varlıklarını sürdürmüşlerdi. İslam'ın gelişiyle birlikte gelenek tipleri arasındaki eski denge altüst oldu ve yeni unsurlar yan yana geldi. İslam, eski miraslardan görece bağımsız olan ve insanları uzlaştıran yeni gelenekleri başlatmıştı. Esasen Sasanilere ait olmayan toprakların imparatorluğa dahil edilmesiyle birlikte buraların yerel gelenekleri de bu kaynaşmaya katıldılar. Belki de en önemlisi, bölgenin hayatında esaslı bir değişikliğe yol açacak şekilde bütün geleneklerin tek bir topluluğun bağlılıkları ve simgeleri çerçevesinde yeniden şekillendirilmesinin gerekmiş olmasıydı. Her bir büyük düşünce ve beklenti geleneği yaşamın her yönüne potansiyel olarak uygulanabilir olduğu ölçüde, kendi aralarında her birinin eylem sahasını sınırlandırmış olan eski uzlaşmalar işlemez hale geldiğinde, bu muhtelif gelenekler çatışmaya başladılar. Yüksek Halifelik Dönemi'nde, dönüşüme uğramış çeşitli yönelimlerin her birinin yine kendi öncelik sahasına sahip olduğu yeni bir denge oluşturuldu.”, Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 215.

²¹¹ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 15.

“Müslümanların gittikleri her yere götürdükleri, kuşaktan kuşağa aktardıkları bu eserler, İslam toplumunun normlarına göre yaşamaya devam eden kültürlü tüm Müslümanların paylaştığı ortak edebi kültürün arka planını oluşturmuşlardır. Demek ki aslı dinsel çekirdeğin yanı sıra bu çekirdek ile bağlantılı bütün bir toplumsal ve kültürel yapı da –yani dünyanın dört bir yanında Müslümanların benimsedikleri muhtelif yaşam tarzları bütünü- pekala İslam olarak ele alınabilir; müstakil bir bütün olarak, gündelik hayatın içinde dallanıp budaklandığı bütüncül bir bağlam olarak görülebilir. Tüm bunların kişinin Tanrı’ya teslim oluşu anlamında islâm ediminin sonuçları olduğunu söyleyebiliriz²¹².”

İslamiyet’e teslim olmuş birey, var olan kültürel geleneklerle diyalog içerisine girip İslamî ideallerini baskın unsur şeklinde ortaya koyduğu müddetçe medeniyetin İslamîleşmesini düşünmek anlamlıdır. İdeallerin tezahürü yine kültür ürünleri aracılığı ile gerçekleşmektedir. Hodgson’a göre İslam ile bağlantılı kültür ürünlerinin hepsi “İslam’ın etkisi altında yazılmış ve İslami yaşam tarzına hatırı sayılır katkılarda bulunarak kendilerini meşrulaştırmayı başarmışlardır.” Medeniyette sürekliliğini devam ettirebilmiş kültür ürünlerinin, kendilerini meşrulaştırma zemininin ya da kaynaklarının, İslamî yaşam tarzına katkıda bulunmak olduğuna dikkat çekmek gerekir. Bu bakımdan İslamî kültürel ürünler, toplumun ve siyasetin nasıl olması gerektiğine ilişkin geleneksel birtakım beklentileri beraberinde taşıyor olabilir.

Yeni bir sosyal düzenin oluşumu, insanlık tarihinde tekrar tekrar gözlemlenen bir süreçtir. Bir din (religion) olarak İslam’ın bu yeni düzenin oluşumuna katkısı, Hodgson’a göre insanlık tarihinin alışık olduğu bu olağan süreçten başka bir yerde aranmaz. Bununla birlikte herhangi bir İslam toplumunun tarihi, kendine has bir zaman-mekân koşulunda diğer Müslüman toplumlarınkinden farklı olacaktır. Başka bir ifade ile toplumlar Müslüman olma zemininde birleşseler de ‘toplumların tarihi’* benzer fenomenlerin yinelenen çevrimlerinden ibaret değildir²¹³. Bu bakımdan İslam tarihinde birlik problemi birçok yönden işlenmiştir. Hicaz sınırları içinde karizmatik

²¹² Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 112.

* Tarihsel olguların yapısı hakkında bakınız: Paul Veyne, *Yunanlar kendi mitlerine inanmışlar mıydı?*, çev. Mehmet Alkan, Alfa yay, İstanbul, 2016, s. 85: “Bu düşünce fiziki ve insani gerçekliğin yapısını tanımlar; her olgu (üretim ilişkisi, erk, toplumun dinsel gereksinimi ya da toplumun talepleri) her durumda aynı değildir; olgunun ancak duruma göre bir rolü ve kimliği olur. Zaten şaşkınlık vermesi gereken bir şey varsa, o da tarihsel oluşumların nedeninden çok bizzat bu tür oluşumların varlığıdır.”

²¹³ Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam*, s. 16.

birey olan ‘peygamber’ etrafında oluşan birlik, toplumsal bakımdan daha geniş bir çerçevede ele alındığında gevşek bir birlik olarak tarif edilebilir. Böyleyken bu gevşek bağlardan oluşan yapı, zamanla kalıcı ve tarımcıl bir uygarlığı yönetmeye muktedir bir devlete, sonrasında ise medeniyete dönüşebilmiştir. Buna dayanarak Hodgson, İslam’ın Serüveni’nde sosyolojik olarak fetihlerle sağlanan genişlemeye rağmen toplumu bir arada tutanın ve bu topraklarda kültürel bütünlüğü sağlayanın ne olduğu sorusunu sorar. Bu soru, ‘bölgede yaşanan kültürel bütünleşmede İslam’ın rolü nedir’ sorusunu da beraberinde getirir.

Hodgson’a göre kültür mirası üzerine yapılan çalışmalarda bir birim olarak kullanılan ‘uygarlık’, araştırmacının amacı gibi koşullara bağlı kalınarak tanımlanabilir. Uygarlık veya medeniyet, Modern dönem öncesinin şehirlere sahip çağlarından kalan büyük kültür mirasları hakkındaki çalışmalarda kullanılan başvuru birimidir. Medeniyet düzeyinde toplum karmaşık bir hale gelmiştir ve toplumu oluşturan her bir unsur kültürel açıdan belli bir kendine yeterli seviyesine erişmiştir. Bununla birlikte tarihçi, uygarlık seviyesinde toplumların kendine yetme durumunun göreceli bir anlamı olduğuna dikkat çeker: “Herhangi bir insan topluluğunun en geniş kapsamlı ortak kültürel kalıplarının dahi çok uzaklarda yaşayan başka insan topluluklarının kültürel kalıplarıyla karşılıklı ilişki içinde olduğu görülebilir. Farklı toplumsal gruplaşmalar arasında örtüşmeler, iç içe geçmeler ve karışmalar, doğu yarıkürenin dört bir yanında İslam’ın doğuşundan çok önceleri bile söz konusuydu²¹⁴.” Hodgson’a göre bu nedenle uygarlıkları birbirinden ayırmak için kullanılan kriterler tarihsel olarak yanıltıcıdır. Nitekim tarihçi, Galya ve İran ya da Hindistan ve Akdeniz’de şehirleşmenin yaşandığı bölgelerdeki kültür dünyasının bir birliğe sahip olduğunun söylenebileceğini öne sürmektedir. Dolayısıyla Hodgson medeniyet tarihi okuyuculuğunda takip edilmesi gereken birim olarak öze dayalı yani önceden belirlenmiş bir ‘medeniyet’ tanımını yeterli bulmaz. Sonuç olarak Hodgson için Modern dönemden önceki şehrli toplumları araştırmak için gerekli olan araştırma birimi uygarlıktan ziyade kültürel kalıplardır.

²¹⁴ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 57.

İnsanlık ve kültür tarihini geniş bir çerçevede belirlediğimiz bir ‘medeniyet’ tanımı üzerinden ele alacak olursak Hodgson’a göre kültürel sürekliliği sağlayan unsurları tarihsel süreci takip ederek formüleştirmek zorlaşır. Çünkü tek başına ne dil ne de başka bir ölçüt herhangi bir beşerî gruplaşmayı büyük ölçekli bir kültür olarak ele almaya izin verir²¹⁵. Bunun sonucu, kültürel kimlik hakkında bir tanım yapmanın zorlaşmasıdır. ‘Medeniyet’ denebilecek bir oluşumu meydana getiren halklar arasında hangi yaşam kalıplarının bilfiil paylaşılacağı hiçbir şekilde önceden tam olarak kestirilemez. Her din gibi her medeniyet de kendi ufkunu ve faaliyet alanını belirler. Hodgson’a göre medeniyetin ne olduğu şöyle tarif edilebilir: Medeniyet, kültürlerin birbirine karşılıklı bağımlı ve birikimli geleneklerden bilinçli olarak pay almaları ölçüsünde oluşan geniş kapsamlı kültür gruplaşmalarıdır.

Hodgson’a göre Erken Dönemden itibaren Nil Ceyhun arasında kalan bölgede kültürel yapıya nihai şeklini veren ve yeni gelenekleri kazandıran iki önemli olaydan biri öncelikle din seviyesinde İslam’ın doğuşudur. Daha çok medeniyet seviyesinde etkili olarak kültürel sürekliliğin belirlenmesinde baskın etkiyi oluşturan diğer olay ise Arap hakimiyetinin bölgede yayılmasıdır²¹⁶. İlk Müslümanların Akdeniz’den başlayıp İran’ın tamamını içine alan, Arap hakimiyeti ile sonuçlanan coğrafi genişlemesi arttıkça cemaatin birlik halinde kalabilmesi de temel bir sorun haline gelmiştir. Farklı kültürel gelenekleri taşıyan farklı gruplar, genişleme ile birlikte toplumun tamamını oluşturur olmuştur. Bu minvalde genişlemenin gündeme taşıdığı ivedi ihtiyaç imparatorluk çatısı altında bulunan toplumların birliğini sağlamaktır. Bu genişleme ile meydana gelen toplumsal çeşitlilik açısından İslam, kültürel bir birlik ve kimlik oluşturamamıştır²¹⁷.

“Müslümanlar en başından itibaren ‘en hayırlı ümmet’in nasıl olması gerektiği konusunda fikir ayrılıkları yaşamışlardır. İnsanlığın nasıl olması gerektiği konusunda birbirinden farklı görüşleri benimsemişlerdir: İslam’ın insanlık vizyonunu farklı anlamışlar ve yorumlamışlardır; dolayısıyla Müslümanlar arasında bu konuda asla tek bir görüş hâkim olmamıştır. Üstelik Müslümanların iyi bir toplum inşa etme çabaları

²¹⁵ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 60.

²¹⁶ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 252.

²¹⁷ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 107.

zaman zaman öngördüklerinden epey farklı sonuçlar da doğurmuş; bu itibarla İslam'ın himayesi altında ulaşılan en büyük kültürel başarılarından bazıları, birçok samimi Müslüman'ın asla tasvip edemeyeceği şeyler olmuştur. Nitekim tarihi boyunca İslam, olağanüstü başarıların yanı sıra olağanüstü başarısızlıklara da imza atmıştır²¹⁸.”

Tarihçiye göre bölgede kültürel bir birlik ve bir kimlik oluşturan bu bağlamda dinsel bir gelenek anlamında ele alındığında dahi yine tek başına İslam değildir. İslam medeniyeti İslam inancının yalın bir ifadesi veya yansıması olarak kabul edilemez. Bu bağlamda bizi ilgilendiren soru Hodgson'a göre İslam'ın toplumsal bakımdan çoklukta birliğin sağlanmasındaki rolünün ne olduğudur. Sonuç olarak İslamileşmiş medeniyet, İran ve Sami bölgesinde uzun zamandır var olan gelenekleri toplayıcı ve onlara baskın gelebilecek nitelikteki değerlerini üretebilmiştir. Tarihte bir şeyin vücut bulması ve dolayısıyla yeni olması hadisesi tarihçiye göre ‘ancak en azından diğer bazı noktaların sabit kalacağı farz edilebilirse gerçekleşebilir. Dolayısıyla yenilikten bahsederken Hodgson için şunu asla unutmamak gerekir: Müslüman cemaat kendi geleneğini, kendinden önce var olan geleneklerin üzerine, Kur'an-ı Kerim'in önderliğinde oluşan yeni bir dil ve yeni din üzerinden inşa ederek oluşturmuştur.

Başka bir ifade ile İslamileşmiş medeniyetin kültür zeminini, İslam'ın doğduğu Bereketli Hilal ve yayıldığı İran-Sami kültür terkiibini taşıyan topraklarda var olan kültürel gelenekler oluşturur. Kültürel geleneğin tarihte süreklilik itibariyle belli dönemler boyunca anlam taşıması kültürel bütünlüğü oluşturur: “Bununla birlikte kültür belirli bir bütünlüğe sahiptir. Gerek miras kalan gerekse ödünç alınan herhangi bir ayırıcı kültürel özelliğin sonuçları ve anlamı, tarihin şu veya bu anında kültür içinde süregiden etkileşimler üzerinde –yani uygun düştüğü, uyum sağladığı (ya da uyum sağlamayıp altüst ettiği) kültürel diyalog veya diyaloglar üzerinde- ne gibi etkileri olduğuna bağlı olacaktır. Herhangi bir kültürel geleneğin sonuçları ve son kertede anlamı ise onun bir bütün olarak kültürel ortam için taşıdığı içermelere bağlı olacaktır. Demek ki kültürü bir dereceye kadar iç birliğe sahip bir bütün olarak belirleyen şey ile o kültürde sürekliliği sağlayan şey aynıdır²¹⁹.” Yani kültürel özelliğin sürekliliğini sağlayan taşıdığı anlamın nesilden nesile iletilir olmasıdır. Bu etkileşim içinde anlam

²¹⁸ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 107.

²¹⁹ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 59.

farklı grupların birbiriyle etkileşimi yani diyalogu içinde oluşur, sürekli yeniden üretilir ve böylece sürekliliği devam eder.

Bu bakımdan Hodgson'a göre İslam, Nil Ceyhun bölgesinin inançla ilgili tek tanrılı dinlere dayalı devraldığı dinsel ve kültürel gelenek mirasının doruk noktasıdır. Tarihçi Eksen Çağ'dan itibaren kaynaşmaya başlayan kültürel gelenekleri bütünleşmeye itecek koşulların İslam'ın gelişi ile ortaya çıktığını düşünür. İran-Sami topraklarında var olmuş medeniyetlerin kültürü İslam'ın doğuşu ile başlayan kültürel yenileşme sürecinde ancak İslamî formlar altında varlıklarını sürdürebilmişlerdir: "Sadece Gılgamış Destanı gibi Çiviyazısı klasikleri unutulmakla kalmamış, eski peygamberlik geleneklerinin başyapıtları bile -unutulmamışlarsa da göz ardı edilmeye başlanmışlardı. Eksen Çağ'ının ve sonraki dönemlerin kültürel başarıları büyük ölçüde ancak İslamlaşmış bir biçimde korunabilmişti²²⁰."

Bununla birlikte Hodgson'a göre bu tarihi süreci bir başarı olarak kabul edersek bu başarı, İslam'ı sürekli başarılı ve yekpare bir bütün olarak algılama yanılığını da beraberinde getirir²²¹. Halbuki tarihçi var olan kültürel geleneklere baskın gelecek değeri üreten ve İslam'ın serpilmesini mümkün kılan unsurun bilhassa ilk dönemlerde İslam düşüncesinin gelişiminde gözlenen karşıtlıklar ve çatışma unsuru olduğunu düşünür. İslamileşmiş medeniyeti meydana getirecek kendi kültür geleneği Hodgson'a göre Yüksek Halifelik Dönemi'nin karakteristiği olan bu atmosferdir ki bu durumun sonucu toplumsal açıdan pek çok alanda yaratıcılık ve yenileşmenin tetiklenmesi şeklinde olmuştur:

"Tek bir toplumsal grup içinde yaşanan bir gelenekler çatışması ve karşıtlığı, haliyle, bu geleneklerden hiçbirinde tam olarak temellendirilmemiş yeni kültürel kalıplar bulmaya yönelik yaratıcı arayışa kapı aralar. Bu karşıtlıklar İslam'ın ilk dönemlerinde bir serpilmeyi olanaklı kılan birçok koşuldandır kuşkusuz yalnızca biriydi. Bunu

²²⁰ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 538.

²²¹ "Müslümanlar en başından itibaren 'en hayırlı ümmet'in nasıl olması gerektiği konusunda fikir ayrılıkları yaşamışlardır. İnsanlığın nasıl olması gerektiği konusunda birbirinden farklı görüşleri benimsemişlerdir: İslam'ın insanlık vizyonunu farklı anlamışlar ve yorumlamışlardır; dolayısıyla Müslümanlar arasında bu konuda asla tek bir görüş hakim olmamıştır. Üstelik Müslümanların iyi bir toplum inşa etme çabaları zaman zaman öngördüklerinden epey farklı sonuçlar da doğurmuş; bu itibarla İslam'ın himayesi altında ulaşılan en büyük kültürel başarılarından bazıları, birçok samimi Müslüman'ın asla tasvip edemeyeceği şeyler olmuştur. Nitekim tarihi boyunca İslam, olağanüstü başarıların yanı sıra olağanüstü başarısızlıklara da imza atmıştır." Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 107.

serpilmenin asıl açıklaması olarak göremeyiz çünkü kültürel yaratıcılık daha ziyade bütün eski yolların işlemez görüldüğü içsel çıkmazlar dolayısıyla ya da eski sınırlamaların anlamsız hale gelmesiyle kendini gösteren içsel açıklar dolayısıyla harekete geçen asgari bir kültürler çatışmasıyla da ortaya çıkabilir. Gerçi gelenekler arasında yaşanacak bir çatışmanın hiçbir yaratıcı sonucu da pekala olmayabilir. Yine de Yüksek Halifelik kültürü aslında çeşitli kökenlerden gelen farklı kültürel unsurların çatışması ve karşılıklı olarak birbirine uyum sağlaması olgusu ile gayet iyi açıklanabilecek bir yaratıcı biçim kazanmıştı²²².”

Hodgson, İslamileşmiş medeniyetin tüm bölgelerinde hissedilen ve toplumsal değişime biçim vermesi bakımından bu medeniyetin kendine has özelliklerini oluşturan üç temel toplumsal hareket sayar: Tarıma dayalı siyasi otoritenin askerileşmesi, şer’î hukukî ve sosyal ilişkiler, son olarak tasavvuf tecrübe ve öğretisinin doğuşu²²³. Siyasi otoritenin askerileşmesi süreci başka bir ifade ile imparatorluk seviyesinde bir yönetim becerisine ve idari kaynaklara sahip olma anlamına gelir. İslam tarihinde bu aşamaya Abbasi Devleti’nin uygulamaları ile Yüksek Halifelik Dönemi’nin sonunda ulaşılmıştır. Şer’î hukukî ve sosyal ilişkiler ise toplumun münevverleri ve idarî kadrolarda görev alan elit gruplar tarafından yürütülmektedir. Tarihçi, medeniyet seviyesine ulaşacak bir toplumda çıkarlarını uzun süre temsil etmeyi başaran toplumsal grubun veya yüksek kültür geleneğini oluşturan grubun toplumun münevverleri olduğunu düşünür. Çünkü ona göre kültürel süreklilik, yüksek kültürel geleneklere duyulan bağlılık ve ona yüklenen anlamın yaşatılmaya devam etmesine dayanır. Sürekliliği sağlanan kültürel özellikler “daha ziyade kuşaktan kuşağa aktarılan zihinsel alışkanlıklar, neyin iyi neyin kötü olduğuna ilişkin değerlendirmeler ve değer yargılarıdır²²⁴.”

Dolayısıyla Hodgson’a göre İslam veya nüfusun münevver kesimi tarafından gerçekleştirilen tüm fikrî etkinliklerden etkilenen medeniyet kültürü, öncelikle şeriat veya fıkıh boyutu sayesinde Müslüman halkları ve İslamileşmiş medeniyetin diğer unsurlarını bir arada tutabilmiştir. İslamlaşmış biçimin var olan kültürel gelenekleri içerip onlara baskın çıkacak bir niteliğe sahip olabilmesi toplumdaki çıkar grupları

²²² Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 299.

²²³ Hodgson, *İslam’ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, 1993, c.2, s. 360.

²²⁴ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, 2017, c.1, s. 63.

içerisinde bilhassa Şeriat yanlısı şeklinde sınıflandırdığı Müslümanların İslam'ı içselleştirme biçiminden kaynaklanmıştır. Nitekim bu grubun taleplerini şekillendiren adalet, sorumluluk, cemaatin birliği gibi değerlere dayanan toplumsal anlayış, temellerini Eksen Çağ'daki peygamber davetlerinden kaynaklanan ve onları geliştiren İran-Sami kültürel geleneklerinden alır. Böylece sıradan Müslümanların sahiplendiği İslam, geçmiş geleneklerin izlerini taşıyarak toplumsal kanallara nüfuz etmekte güçlük çekmemiştir. Bu biçim öncelikle, medeniyetin İslamlaşmış değerlerini şekillendiren temel toplumsal gruplardan biri olarak tarif edilen 'şeriat yanlıları' tarafından işlenmiştir. Sonuç olarak şeriat yanlılarının toplumun idaresinde oynadıkları rol gereği entelektüel disiplinler hem toplumsal düzen ve adaletin hem de kişisel değer ve saflığın başlıca dayanağı konumuna gelmiştir:

“Şeriat yanlılarının yaşam biçimi ve düşüncesi, doğrudan doğruya Eksen Çağ'daki peygamber davetlerinden kaynaklanan ve onları daha da geliştiren İran-Sami kültürel geleneklerinden türedi. Bu gelenekler İslam'ın gelişiyile birlikte açıkça dönüşüme uğradılar ve yeni ortak kalıplar oluşturacak şekilde açığa çıktılar. Bunlar, Müslüman dindarlığının çeşitli biçimlerinde gösterilen yoğun ciddiyet sayesinde muhafaza edildiler ve toplumsal düzenin meşrulaştırılması için başvurulan en güvenilir temeli meydana getirdiler. Sıradan Müslümanlar, Şeriat yanlıları tarafından işlenmiş entelektüel disiplinlerin başlıca Müslüman disiplinler olduklarını ve hem toplumsal düzen ve adaletin hem de kişisel değer ve saflığın başlıca dayanağını meydana getirdiklerini düşünür oldular²²⁵.”

Hodgson'a göre İslamî dinsel geleneğin yüksek kültürünün inşasında şeriatı tamamlayan diğer boyut ise tasavvuttur. Toplumsal bütünselliği yönetim seviyesinden himaye eden hilafet ve şeriat iken tasavvuf, hilafetin sağladığı idarî bütünselliğe yeri geldiğinde toplum seviyesinden bir alternatif oluşturabilecek denli yerleşik bir yapı sergilemiştir. Nitekim tasavvuf tarihte, bir yandan sosyal ve kültürel hayatı etkileyen bir kurum olarak karşımıza çıkarken öte yandan entelektüel ve ilmi hayatı etkileyen ilim ve nazariyat yönü ile varlık göstermiştir²²⁶. Örneğin böylece Abbasi Devleti'nin yıkılması ile ortaya çıkan ademimerkeziyetçi düzende, tasavvufun toplumsal kanallara

²²⁵ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 499.

²²⁶ Ekrem Demirli, *Tasavvufun Altın Çağı*, Sufi Kitap, İstanbul, 2015, s. 10.

nüfuz eden yapısı sayesinde merkezî sistemle yukarıdan kurulmuş birlik, toplumsal açıdan herhangi bir kırılmaya uğramamıştır. Bu bütünlüğün devam etmesinde tasavvufun rolü büyüktür. Hodgson tasavvufu, İslam'ın Hicaz'dan çıkıp yayıldığı büyük coğrafyada etrafındaki kadim geleneklerle kurduğu diyalogun sürekliliğini sağlayan ve bu diyalogun getirdiği sürekli etkileşim ile birlikte İslami medeniyetin inşasını mümkün kılan temel unsurlardan biri olarak değerlendirir²²⁷.

Tarihçiye göre şeriat, her şeyden önce ortak bir yasa ve örf manzumesinden oluşan kapsayıcı külliyatı ile tasavvuf ise yerel ahlakî kaynakları derinleştiren yapısı ile tarihsel işlevleri bakımından ele alınmalıdır²²⁸. Tasavvuf sayesinde toplumda var olan manevi eğilimler İslam çatısı altında dönüşerek ve fakat özgün nitelikleriyle varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Bunun dışında kalan toplumun İslam çatısı altına girmeyen unsurları ise özellikle İslam düşüncesinde tasavvufun insana yaklaşımı sayesinde kimliklerini muhafaza edebilmişlerdir. Dolayısıyla tasavvuf, askeri yönetim ve idari yapı ile birlikte hareket eden fakih (jurists) ve fıkıh alimlerine (Islamic scholars) karşı toplumda sivil bir gücü temsil etmiştir²²⁹:

“Üstelik Sufiler, Şer'i ulemanın doğası gereği tahammül edemediği yerel farklılıklara kendi doğaları gereği tahammül göstermeye meyilliydiler. Ulemanın, toplumda birliği sağlayan hukuksal ve kurumsal çerçeveyi muhafaza ehnek amaayla dışsal uyum sorunlarına yoğunlaşması lazımdı çünkü Şeriat bunu gerektiriyordu. Bütün Müslüman halkların dahil edilmeleri gereken merkezi bir kültürel geleneği destekleyenler de onlardı. Oysa Sufilere göre dışsal sorunlar ikinci plandaydı. Özellikle Erken Orta Dönem'den itibaren çoğu Sufiye göre Hristiyanlık gibi başka gelenekler ile İslam arasındaki fark ilkece artık tali bir meseleydi; Muhammed'in cemaati içinde farklı toplumsal adetlerin varlığı ise daha da önemsiz bir konuydu. Asıl mesele kalplerin Tanrı'ya meyletmesiydi. İşte bu nedenle Sufiler gündelik yaşamda adetlerde, örf ve alışkanlıklarda görülen her türlü farklılığa müsamaha göstermeye hazır dılar. Birçoğu Darüislam'ın uzak bölgelerinde hiçbir yerle ilişkisi olmayan yoksul dervişler

²²⁷ Kayhan, “MGS Hodgson'ın İslam Tarihi Yaklaşımında Tasavvufun Teşekkülü”, s. 148.

²²⁸ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.1, s. 260

²²⁹ İslamoğlu, “Toward an Islamicate cosmopolitan imagination: the moral legacy of Marshall GS Hodgson”, s. 7.

* Hodgson burada fakir teriminin tasavvuftaki manasını bilmediğini veya göz ardı ettiğini düşündüren etimolojik bir açıklama yapmıştır.

(Arapçasıyla fakirler*, sadakayla geçinen din adamları) kılığında durmadan gezdiler. Oysa eğitilmiş bir kadın ancak tedbirli davranmak amacıyla böyle gezebilir ve mal varlığı yüzünden yavaş kalırdı. Sufiler dünyayı gayet iyi tanyorlardı. Hoşgörülü kutsallık anlayışları sayesinde ulemanın Müslümanların birliğini sağlamak için dayattıkları katı taleplerin yarattığı şoku azaltabildiler²³⁰.”

Bunun dışında sufiler şeriatın tüm kimlik farklılıklarına rağmen eşitlediği bireylerin farklılıklarını sürdürecekleri bir zemin hazırlamışlardır. Buna karşın, şeriat hukuku ise hukukî açıdan bireyler arasında evrensel ve dünyanın hiçbir yerinde değişmez bir eşitlik zemini oluşturur. Bununla birlikte toplumsal ilişkilerde bir kişinin Müslüman olması kadar tacir, usta, çırak, ayrıcalıklı bir kimse olması gibi özel statüler de etkili idi. Bu aşamada sufiler, bireylerin statü farklarını tanıyarak onların İslam ahlakına dayanan bir hemzeminde buluşmasını sağlayabilmiştir. Orta Dönem’de etkili olan fütüvvet ocakları ve esnaf loncaları tasavvufun toplumsal işlevine dair iyi bir örnektir:

“Bu ilişkilerde meşruluğu tesis edip bunların işleyişi üzerinde ahlaki bir denetim imkânı sağlayacak bir temel olarak salt iktidarın otoritesinden daha evrensel bir şeye, onları tek tek her bir yaşamın ahlaki temeli olan İslam'a bağlayabilecek bir şeye gerek duyuluyordu. Sufi pîrlerin manevi otoritesinin ve onların vaaz ettiği etiğin de tıpkı Şeriat gibi, sıradan insanın bilincini ihtiyaç duyduğu kurumlarla, belirli kişisel ilişkilere ve grup ilişkilerine bireysel bir statü sağlayacak bir biçimde ilişkilendirebildiği görüldü. Orta Dönemlerde fütüvvet ocakları ve esnaf loncaları toplum düzenini muhafaza etme yükünün daha büyük bir kısmını sırtlanmaya başlayınca bunların birçoğuna bir çeşit tasavvuf ruhu da nüfuz etti. Bazen bunlar belirli bir pîrin veya tarikatın himayesini kabul ettiler. Bazen bir tarikatın usullerini ve ahlaki normlarından bazılarını bünyelerine kattılar. Örneğin belirli bir iş kolundaki bir insanın yaşamı, o iş koluna özgü tekniklerin sadece bir yüzünü meydana getirdikleri bütünlüklü bir ahlaki örüntü oluşturmalıydı; ayrıca bu örüntü daha deneyimli olanlardan yavaş yavaş öğrenilmeliydi. Tasavvufun ilkeleri tam da böyle bir sürecin ilerlemesine ve müreşit ile mürit arasında ve müritlerin kendi aralarında, kabul edilmiş ahlaki yükümlülükler ile ayrıcalıklara dayalı kişisel bağların oluşmasına olanak veriyorlardı. Ayrıca söz konusu özel grubun genel olarak dünyaya karşı, cömertlik ve

²³⁰ Hodgson, *İslam'ın Seriveni*, 2017, c.2, s. 258.

sadakat üzerine kurulu, kendine özgü bir ahlaki duruşu benimsemesine de olanak tanıyorlardı. Dindeki evrenselcilik ilkeleri, aynı loncaya mensup Müslümanlar ile zimmi gayrimüslimlerin varlığı meselesini bile çözebilirdi²³¹.”

İslam’da fıkıh ve tasavvufun bilgi bahsinden önce toplumsal açıdan işlevselliği, Hodgson’ın Tarım Çağ’da dinin işleyişi hakkındaki fikirleri için oldukça elverişli bir zemin sağlamıştır. Fıkıh ve tasavvufun toplumdaki işlevsel yönü, dinin ‘kültürel gelenek’ şeklinde değerlendirilmesini desteklemiştir. Hodgson epistemolojik olarak fıkıh usulünün tarihe bağlı gelişimine çok önem verir. Toplumsal gruplar içinde ‘şariat yanlısı’ tasnifini oluşturan bu gruptaki bireylerin dini bağlanma tarzlarında, mistik bağlamdan ziyade paradigmatik ve kerigmatik bağlam baskındır:

“Fakat İslam’ın belki de en önemli potansiyel varlığı, ona özgü diyalogun en başından beri önemli bir yeri olmuş olan samimi tarih anlayışıdır. Çünkü dinsel geleneğin zaman içinde oluştuğunu ve hep tarihsel bir boyutunun bulunmuş olduğunu ciddiyetle kabullenme arzusu, bu mirasın ve onun yaratıcı hareket noktasının gerçekliğine hem bilimsel araştırmalar hem de yeni manevi deneyimler yoluyla yeni anlayışların nüfuz etmesini olanaklı kılar. El-Şafii, Kur’an’ın tamamen somut olarak, Muhammed’in ve onun cemaatinin yaşamıyla tarihsel etkileşim içinde anlaşılması gerektiğini vurgularken, Muhammed’in kendi uğraşında zaten gizil halde bulunan bir eğilimi ilerletiyordu. Doğrusu bunu tarihsel isabetlilik pahasına vurgulamıştı ama niyeti bu değildi. Sonraki Müslümanlar, İslami geçmişe dair basmakalıp, uzlaşmacı bir imgeyi gerçekliğin dürüstçe araştırılmasının yerine geçirdiklerinde bile, tarihsel isabetliliğin her türlü dinsel bilginin temelini oluşturduğu şeklindeki ilkeyi asla inkâr etmediler²³².”

İslamileşmiş medeniyet bakımından bu aşamada meselenin güçlüğü, ortak bir yasa ve örf manzumesini sağlayacak olan şariat külliyatının herkes tarafından kabul edilebilecek şekilde nasıl kodlanacağı olmuştur. Şariat külliyatını oluşturacak hususlar ve bunların birbiriyle ilişkisi öyle iyi kodlanmalıdır ki ana özelliği farklılık ve çeşitlilik olan Müslüman toplumda birliği sağlayabilsin. Başka bir ifadeyle Müslümanlar dışında da İslamileşmiş toplumu oluşturan her birey ve grup, şeriatta kendi ihtiyacını karşılayabilsin ve kendisi için bir karşılık bulabilsin. Hodgson’a göre birlik, özellikle

²³¹ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.2, s. 259.

²³² Hodgson, *İslam’ın Seriveni*, 2017, c.3, s. 11.

ilk ciltte ele alınan halife iktidarının merkezî idaresinin çatısı altında şeriat ile karşılanmıştır. Bu dönemde yaşanan tarihsel hadiseler İslamî bilimlerin tedvin sürecinden ayrı düşünülmemelidir. Tarihçiye göre Müslümanları bir araya getiren ve kişisel ideallerini teminat altına alan şeriat, bireyin Peygambere dayandırılan tecrübeleriyle uyum içinde kodlanarak karşılanmıştır: “Bu kodlamanın, Müslümanları bir araya getirmiş ve kendi en yüce ideallerini teminat altına almış olan tecrübe ile uyum içinde gerçekleştirilmesi için hadis rivayetlerinin; Kuran’ın davetini daha sonra kurulan imparatorluğun pratik ihtiyaçlarına uygulanabilir kılmış olan ilk Müslümanlarla ilgili rivayetlerin, tespiti gerekti. Tedricen, dindar Müslümanlar, asırlar içerisinde birinin eseri üzerine bir diğeri yerleştirmek suretiyle bu hadisleri tespit ve böylesi bir şeriatı tesis ettiler²³³.” Bu bakımdan hadis rivayetleri ile iç içe gelişen şeriat, Kur’ân-ı Kerîm ve kendi toplum şartlarının bir sonucudur ve İslamileşmiş medeniyetin düşünce, bilim, yani kültür mirası bu toplumun şartlarından bağımsız ele alınamaz.

²³³ Hodgson, *a.g.e.*, 2017, c.3, s. 14.

SONUÇ

İslam bilim geleneğinde siyer veya siyasal tarih gibi araştırma alanları olsa da İslam tarih başlığı altında hususi bir disiplin yoktur. İslam tarihi oryantalist tarih yazımında oldukça problemlili kavramlarla şekillenmiş bir araştırma alanı olarak karşımıza çıkar. Marshall Hodgson, İslam tarihini başlangıçtan günümüze kadarki Müslüman nesillerin ahlakî ve dinî diyalogu şeklinde dünya tarihinin bir parçası olarak değerlendirmiştir. İnsanlık tarihi açısından İslam'ın Serüveni'nde genel olarak İslam, sadece bireyin inancı anlamında bir din olarak ele alınmaz. İslam, Hodgson'un tanımladığı Eksen Çağ dönemini yaşamış Afro Avrasya bölgesindeki toplumların kültürel ve dinsel geleneğinin bir parçasıdır. İslam toplumu ise tarihsel anlamda evrensel idealleri paylaşan bir toplum olmaya en yaklaşmış toplum olsa da Hodgson'a göre 'tüm insanlığı kendi idealleri altında birleştirme'²³⁴ idealine yaklaşan yapı İslam medeniyetidir ve İslam medeniyeti, tamamen İslam inancının bir yansıması olarak değerlendirilemez. Dolayısıyla tarihçiye göre Müslüman toplumların tek bir düzen ve birliğe yönelik ısrarlı eğilimi de İslam'ın vazgeçilmez bir özelliği olarak yorumlanmamalıdır.²³⁵ Müslümanlar arasındaki dini birlik esasen Müslümanların medeniyeti oluşturan yapılarla kurduğu ilişkinin, yani daha geniş bir kültür birliğinin bir vechesi olarak anlaşılmalıdır.

O halde Hodgson için bu medeniyeti İslamîleştiren nedir? Ona göre bu sorunun yanıtı ancak İslam'ın içine doğduğu ve yayıldığı bölgelerdeki kültürel gelenekler üzerinde neden olduğu değişimler ve yine bu kültürel geleneklerle farklı zamanlarda kurduğu ilişkiler takip edilerek bulunabilir.²³⁶ Zira medeniyeti İslamî kılan, her şeyden önce bölgesel diyalogun sürekliliğinin din ve medeniyet seviyesinde, birlikte devam ettirilmiş olmasıdır. İslam, medeniyeti oluşturan bu diyalogda aktif bir rol alabildiği ölçüde var olabilmıştır. Buna ek olarak İslam, kendi içinde homojen bir bütün olarak da anlaşılmalıdır. Bir din olarak İslam'ın kendi iç çatışmaları ile birlikte anlamlı bir bütün olarak incelenebilmesi; kültürel diyalogun sürekliliğini, nesiller arası bütünlüğünü, düşünce zemininde gelişen kelime ve kavram dağarcığını muhafaza

²³⁴ Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, Çev: Metin Karabaşoğlu, İz Yayıncılık Yenişafak, İstanbul, 1993, c. 1, s. 1.

²³⁵ Hodgson, *a.g.e.*, 1993, c. 1, s. 18.

²³⁶ Hodgson, *a.g.e.*, 1993, c. 1, s. 18.

etmesine bağlı olmuştur. Bu anlamda İslam'a kendi iç çatışmalarına rağmen anlam bütünlüğünü kazandıran Hodgson'a göre peygamberdir: O (sav), tüm çatışma ve farklılıklarına rağmen Müslüman toplumların, hakkında birleştikleri bir buluşma ve tarihsel anlamda başlangıç noktasını oluşturur.

Hodgson'a göre İslamîleşmiş medeniyetle sonuçlanacak toplumsal etkileşimin çekirdeğini, özel bir tarihsel aralık olarak tespit edilen Eksen Çağ koşulları oluşturmuştur. Eksen Çağ öncelikle bilinç seviyesinde bireyin hareket ve düşünce alanında yaşanan görece bir özerkleşme sürecini temsil eder. Bu çağ ile peygamber davetlerine alışmış bir halktan bahsedilmektedir. Öyle ki bu coğrafyada sıradan insan, artık kendisi ile ilgili sarayın, ayrıcalıklı sınıfların ve kimliğinin toplumsal aidiyetlerden oluşan türlü bağları dışında bir birey olarak hayal kurabilir hale gelmiştir. Eksen Çağ ile ilgili vurgulanan bir diğer husus, Nil Ceyhun bölgesinde yaşanacak İran-Sami kültür bütünleşmesinin çekirdek dönemi olmasıdır. İslamîleşmiş medeniyet ile İran-Sami bütünleşmesini yaşayacak bu bölgede henüz, yani Eksen Çağ'da, 'yüksek bir kültür'den bahsedilemez. Bu durum Hodgson'ın Afro-Avrasya Ekümenesi'nde saydığı dört kültür terkibi içinde ayrıksı bir durum oluşturur. Nil Ceyhun bölgesi, yüksek kültüre genellikle eşlik eden yazılı bir gelenek oluşturmamıştır ve bu açıdan bir merkez ya da Hodgson'ın dediği gibi çekirdek bir bölge değildir. Tarihçiye göre burada kültürel gelenek, yerel mirastan ve Çiviyazısı medeniyetlerinden Eksen Çağ'a ulaşan yazılı geleneklerden oluşmuştur ve bu bölge, yazılı bir gelenek üretmekten ziyade Hodgson'a göre bölgesel yaratıcılık temelinde çekirdek bir bölgedir. Bireysel yaratıcılık ise kendisini dindarlık, sanat, felsefe gibi alanlarda dışa vurur ve bu dışavurum Hodgson'ın tespitine göre Eksen Çağ koşullarında yoğunlaşmıştır.

İslam'ın Serüveni'nde dinde bireyin hakikatle ilişkisi bağlamı 'Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih' alt başlığında gösterildiği şekliyle daha ziyade evrensel bir insanlık meselesi olarak incelenen bilinç (conscience) üzerinden ele alınmıştır. Bilinç seviyesinde bireyselleşmenin sonucu olarak ortaya çıkan dindarlık (piety) Eksen Çağ dönemindeki tüm tek tanrılı dinsel geleneklerin ortak özelliğidir. Dindarlık, dinsel gelenekleri aşan ve görece sosyal hadiselerden bağımsız, insanın yaratıcılığına has bir fenomen olarak ele alınmıştır. Tarihçiye göre bireyin

yaratıcılığının tarihe etkisi en az sosyolojik koşullarınki kadar çoktur. Ancak dinsel gelenekler olmadan dindarlığın aşkınlık boyutunu tanımlamak ne derece mümkündür?

İslam'ın Serüveni'nde İslam'daki yaratıcı yön, insanlık tarihi yaklaşımı gereği 'bilincin sosyolojik koşulları aşan yaratıcı etkisi' şeklinde açıklanmıştır. Başka bir ifade ile tarihçi sosyolojik koşulların dindarlığın tanımlanmasında oynadığı etkiyi bir açıdan sınırlandırır. Öte yandan sosyolojik koşullar olmaksızın dindarlığın tanımlanmasının güçlüğünün farkındadır. Hodgson tarafından birey ve bilinç özel, manevi sıçramaların yaşandığı bir yaratıcılık alanı olarak tanımlanmıştır. Ancak toplumsal açıdan dinsel gelenek olmaksızın bireye ait bu alan tanımlanamaz niteliktedir. Bu anlamda insanın sahip olduğu yaratıcı yön, var olan kültürel gelenek tarafından bir şekilde karşılık bulmadığı müddetçe tarihte bir varlık ve etki gösteremeyecektir. Nitekim dinsel gelenek, bireyin manevi yöneliminde, kurumsal ve sosyal içerikli bir kült veya bir çeşit kılıftır. Kültürel bağlamın bir unsuru olarak ele alındığında İslam da bölgenin kültür mirasını devralıp üzerine kendi ideallerini ve vizyonunu getirmeyi başaran bir kültür ve sosyoloji fenomenidir. Bu bağlamda tarihçi, İslam'ın ideallerini ve vizyonunu besleyen yaratıcı yönünü insana ait genel bir özellik olarak kabul etmiş, yani insanlığa atfetmiştir.

Bu açıdan İslam'ın Serüveni, dindarlık boyutu ile ele alındığı iddia edilen İslam tarihinde dinsel ve kültürel geleneklerin, yani sosyolojik koşulların baskın olduğu bir tarih okumasıdır. İslam tarihi veya bir inanç sisteminin serüveni ele alınırken dindarlık olgusu eserde insan bilincine dayandırılmış, böylece tek taraflı statik bir tablo varsayılmıştır. İslam düşünce geleneğinde karşımıza çıkan insan tanımında birey, Tanrı ile sürekli ve dinamik bir irtibat halindedir. Dolayısıyla Hodgson'ın "tarihsel hümanizm" ile ortaya koyduğu insan tanımının bu yönü din tanımını belirlemek için de önemli bir göstergedir. Hodgson'ın örneğin yüksek kültürün önemli bir ayağı kabul edilen alimleri harekete geçiren motivasyonlarının temelindeki bu kabulü nasıl değerlendirdiği, neye irca ettiği düşünülmelidir. İslam'ın Serüveni'nde bireyin manevi yönelimi anlamındaki dindarlık da medeniyet veçhesi üzerinden ele alınmıştır denebilir. Bununla birlikte medeniyeti tespit eden kültür ise dinden veya Hodgson'ın kullandığı şekliyle dinsel gelenekten bağımsız bir şekilde değerlendirilmez, zira

toplumun kültür serüveni “dinsel ve kültürel gelenek mirası” ile açıklanmaya girişilmiştir. Bu anlamda din ve kültür arasındaki tanım farkının dinsel ve kültürel gelenek teriminde neredeyse ortadan kalktığı söylenebilir. İnsanlığın geneli için geçerli ve bilincin bir dışavurumu şeklinde yorumlanan manevi eğilimler İslam düşünce geleneğinde bireyin İlahla irtibatının sonucu olarak değerlendirilir. Bu irtibat Hodgson’a göre tarihî olarak takip edildiğinde takibin sonunun her açıdan insana vararak değerlendirilebildiği evrensel bir olgudur. İslam maneviyatının kendi kavramları özelinde ele alınmadan yürütülmüş bir tarih okuması ise şüphesiz eksik kalacaktır.

Bunun dışında medeniyet araştırmaları bakımından ele alındığında bir tarihçi olarak Hodgson’ın en büyük başarılarından biri, İslamileşmiş toplumdaki kültürel ve ekonomik dinamizmi birlikte ele alabilmesidir. İslam’ın Serüveni’nde İslamileşmiş medeniyet çatısı altında kurulmuş kültürel bir kimlikten bahsetmek mümkündür. Ancak medeniyeti temsil eden bu kimliğin inşasında, miras aldığı İbranî ve kentsel ticaret geleneği olmadan, dinsel bir gelenek olarak İslam’a biçim veren öğeler olmaksızın saf İslam’ın rolünden bahsedilemez. Medeniyeti taşıyan yüksek kültür geleneğinin inşası söz konusu olduğunda bahsedilen İslamî idealler ise ancak var olan çıkar grupları tarafından temsil edildiği müddetçe geçerlidir. Bu değerlendirme, ideallerin toplumsal olarak temsil edilmesi için Hodgson’ın karşılıklılık ilkesini şart koşmasının bir sonucudur. Dolayısıyla Hodgson, nedensellikten veya sosyal bilimlerde sebep sonuç ilişkisine dayalı gerekçelendirmelerden bağımsız olmakla birlikte her şeyin birbiri ile bağlantılı olduğu tarihî olaylar ve olgular nedeniyle tek başına bir din olarak İslam’ın toplumsal ve kültürel bir kimlik oluşturduğu iddiasını reddeder. İslam, dinsel ve kültürel bir gelenek olarak ele alındığı takdirde İslam’ın özgün bir karakteri vardır.

Nil Ceyhun bölgesinde maniheizmin içrek yapısı, gnostisizm ve İslam özelinde tasavvufun bölgedeki varlığı, yüksek kültürle kurdukları irtibat sayesinde medeniyeti oluşturan değerlerin taşıyıcıları olarak ele alınmıştır. Çünkü en saf haliyle karşılaşılabilecek İslamî idealler ve vizyon bu grup tarafından temsil edilmektedir. Tarihçi tasavvufun ve İslam alimlerinin medeniyete katkılarını, öncelikle toplumun

münevver kesimine yüklediği insanlığa dair üstün değeri üreten kesimi oluşturmaları bakımından değerlendirir. Ona göre bu kesimin idealleri ve vizyonları, çevresinde karşılık bulduğu ve ilişkilerde temsil edildiği müddetçe, medeniyeti kuran ve insanlık tarihinde anlamlı bulunmuş üstün değerler olarak kültürel bir diyalog içinde varlıklarını sürdürür. Müslüman münevverlerin elde ettiği stratejik konum nedeniyle bu medeniyete yön veren ideallerin, yaratıcı eylemleri ortaya çıkaran vizyonun, vicdanın ve davranış saiklerinin İslamî olduğu söylenmektedir.

Hodgson'ın 'modern Teknik Çağ'ı ele alırken İslamileşmiş medeniyetin mirası dediği, kişilerin vicdanlarında paylaşılan değerler tam olarak bunlardır. O halde tarihçinin söylediği şekliyle bugün modern çağda karşılaşılan kriz anlarında Müslümanların vicdanlarını harekete geçiren sadece İslamileşmiş medeniyetin kültür kalıbından dökülen ahlakî değerler midir? Bir yönüyle öyle olmak zorundadır. Ancak yine de şu soruyu sormak gerekir: Vicdanlarda yaşayan, Kur'an-ı Kerim'de ve Peygamberin hayatında en saf halinde bulunduğu kabul edilen İslam, toplumsal ölçekte medeniyet kalıbı ve kültürel gelenekle taşınan miras dışında tarihsel olarak ifade edilebilir mi? Bu sorunun cevabı olumlu ise nasıl anlaşılacağı ortaya konmalıdır. Başka bir ifade ile bireyin Kur'an-ı Kerim ve Peygamber'le kurduğu birebir ilişki zaman ve mekanla sınırlı tarih bilimi çerçevesinde toplumsal yönüyle birlikte nasıl değerlendirilebilir? Manevi eğilimleri insanlığın genel eğilimi kabul edip bireye hapsederek evrenselleştiren Hodgson, medeniyet örgüsünü kuran ilişki ağına, rastlantısal kabul ettiği davranışlar sergileyen 'yaratıcı birey unsurunu' eklemiştir. Bununla birlikte ona göre tarihsel koşullar el vermediği sürece yaratıcı eylemler, bilhassa manevi yönelimlerde kendisini gösteren eylemler, gerçekleşme imkânı bulsa da varlıklarını sürdürülemez. Bu nedenle bu eylemlerin yaratıcı yönü dahi tarih bağlamında sınırlı bir yaratıcılıktır. Dolayısıyla onun için tarihî bakımdan temsil edilmemiş olgular, başka bir ifade ile genel olarak karşılık bulmamış olgular, insanlık tarafından anlamlı bulunmayarak bir şekilde varlıklarını ispat edemedikleri için göz ardı edilir.

Hodgson'a göre İslamî olan en saf hali ile idealler ve vizyonları; eğer bunlar, grupların yanı sıra esasen bireyler tarafından taşınıyorsa Peygamber ve Kur'an-ı Kerim, sonrasında veliler ve yazdılsa onların eserleri, dinin kültür ve ahlak boyutunu

aşabilen temsilcileri olarak anlaşılmalıdır. Bu nedenle İslam merkezinden bakıldığında İslamî değerlerin ve kavramların dikey bir boyutu olduğunu kabul etmek gerekir. Bu nedenle tarihi anlamda ele alınacaklarsa da bu dikey boyutu ifade edecek bir yaklaşım üzerinden yol almak gerekir. Bu açıdan İslam'ın Serüveni'nde Hodgson'ın İslamî olanın ne olduğuna dair verdiği cevaplarda fikriyat boyutu göz ardı edilmiştir. Bu bakımdan Hodgson'ın İslam tarihi okumasında tarihi olarak toplumsal ilişkilerde bir görünüp bir kaybolan ancak her koşulda var olan İslamî değerlerin tespit edilmesi beklenmemelidir. Örneğin Hodgson bu medeniyetin kurucu unsurlarından biri saydığı tasavvufu, manevi boyutu ile olabildiğince pozitivist veya lineer bir zaman-mekân bağlamı içinde ele almıştır. Dolayısıyla dindarlığın İslam'daki rolüne atıfta bulunan Hodgson'ın manevi hayatı İslam özelinde ele alırken yeterince derinleşemediği görülmüştür.

İslamileşmiş medeniyet tarafından temsil edilmediği düşünülen İslamî değerler, insanlık tarihi açısından medeniyetin kültürel diyalog ağına girememiş olabilir. Ancak ne olursa olsun İslam bilim geleneğinde yer bulan bazı kavramların İslamileşmiş medeniyetin ortaya çıkışındaki etkisi göz ardı edilmemelidir. Kültür, bu noktada tarihçi için pek çok unsuru kapsayan toplayıcı bir anlam yüklenmiştir. Öyle ki Tarım Çağ koşullarında ortaya çıkan İslamileşmiş medeniyetin İslamî boyutu dinsel geleneklerin etkileri bağlamını taşıyan 'kültürel gelenek' ifadesiyle ele alınır. Tarım Çağ'da bölgesinde var olan dinsel geleneklerin ulaştığı zirveyi temsil eden İslam, Hodgson'a göre kültürel gelenekte var olduğu kadarıyla vardır ve ancak kültürel miras çerçevesinde insanlığın tümü için geçerli kabul edilecek değerler verebilir. Bugün tek tek bireylerin vicdanlarında yaşayıp paylaşılan da daha ziyade bir medeniyetin mirası veya medeniyete ait bir mirastır.

Hodgson'ın bölgedeki mirasın İslam tarihindeki varlığını ve etkilerini değerlendirme şekli hakkında iki temel sonuca varılmıştır: Öncelikle İslam'ın Serüveni'nde tarihçinin İslam ve Müslümanlar hakkındaki yaklaşımı, Batılı bilginler ya da oryantalist İslam tarihçilerinin genel yaklaşımdan daha kuşatıcı ve bütünlükçüdür. İkinci olarak Hodgson, insanlık tarihi genelinde yüksek değerler ortaya koyan bir medeniyetten bahsetmekle birlikte ona göre bu medeniyetin 'İslamileşmiş' olmasında Müslüman halkların rolü, kültürel diyalogu taşıyan hareket alanının

aktörleri olmaları bakımından gayrimüslimlere nazaran sınırlıdır. Medeniyet her ne kadar ‘İslamî’ olsa da Hodgson’a göre Müslüman halkların yaşadığı şekliyle İslam’ın bu medeniyeti taşıyan yüksek kültürün oluşmasında veya şekillenmesinde doğrudan bir rolü yoktur. İslam’la gelen değişimi anlamak için sorulması gereken asıl soruda aktör, var olan kültürel geleneklerdir ve bu sorular, bölgedeki geleneklerin İslam’ı nasıl benimsediği ile ilgili olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Shabab Ahmed **What is İslam?: The Importance of Being Islamic**, Princeton, Princeton University Press, 2016
- Arnason, Johann P. “Marshall Hodgson’s Civilizational Analysis of Islam: Theoretical and Comparative Perspectives,” **Yearbook of the Sociology of Islam: Islam in Process - Historical and Civilizational Perspectives**, ed. George Stauth, Armando Salvatore, New, sayı 7, Brunswick USA, 2006, pp. 23-47.
- Arjomand, Saïd Amir “HODGSON, MARSHALL GOODWIN SIMMS,” **Encyclopædia Iranica**, online edition, 2015, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/hodgson-marshall> (accessed on 24 September 2015)
- Atçıl, Muhammed Zahit “Bir Serüven olarak İslam Tarihi: Marshall G. S. Hodgson ve İslam’ın Serüveni”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, 43 (2020): 183-193, (çevrimiçi <https://dergipark.org.tr/en/pub/isad/issue/51571/650138>)
- Atçıl, Muhammed Zahit Medyaskope, Kültür ve Tarih Sohbetleri: Marshall Hodgson ve İslam’ın serüveni, çevrimiçi https://www.pscp.tv/w/bX_5ljFyYWpaa2RnTGxFekx8

MXZPR3dBcHZNYk54Qip1iKPA1ohudqugdwwzHN1

KONu3W3wPaI9LNjvbheus , 19 Mart 2017

Aydın, Mehmet

Din Fenomeni, Literatürk yay, 4. Baskı, Ed.: Enderhan Karakoç, İstanbul, Ekim 2011

Becker, Carl H.

“Vom Werden und Wesen der Islamischen Welt”,
Islam-studien, C 1, Leipzig, 1924

Burke, Peter

Annales Okulu: Fransız Tarih Devrimi, Çev.: Mehmet Küçük, Doğu Batı Yay, 2010

Demirci, Mustafa

“İslam Tarihinin Dönemlendirilmesi Problemi”, **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, Cilt: XI, Sayı:1-2, Elazığ, 2016, ss. 3-44.

Demirli, Ekrem

Tasavvufun Altın Çağı, Sufi Kitap, İstanbul, 2015

Demirli, Ekrem

Şair Sufiler: Mevlana, Yunus ve Niyazi Mısri Üzerine İncelemeler, İstanbul, 2015, Sufi Kitap

Durkheim, Emile

Sosyolojik Yöntemin Kuralları, Çev.: Özcan Doğan, Doğu Batı Yay, Ankara, 2014

Ergun, Doğan **100 Soruda Sosyoloji Elkitabı**, İmge Yay, İstanbul, 2006, 9. Baskı: 2009

Gardet, Louis **Müslüman Site: Toplumsal ve Siyasi Hayat**, Çev.: Ahmet Arslan, Ed.: Burhan Sönmez, Ayrıntı Yay, İstanbul, 2014

Grunebaum, Gustave E. **Medieval İslam**, University of Chicago Press, 1946, ed 2, 1953

Görgün, Tahsin “İslam’ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri”, **Kutlu Doğum Sempozyumu**, Ankara, 2001, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/324, Dem No. 97581, Ankara, 2003, s.y.

Görgün, Tahsin “Kur’ân ve Tarih”, **Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları I**, Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi:32, yay haz. Prof. Dr. Bedrettin Çetiner, Dr. İsmail Kurt, Seyid Ali Tüz, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000

Gutas, Dimitri **Yunanca Düşüce Arapça Kültür: Bağdat’ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu**, Kitap yay, Çev.: Lütfü Şimşek, İstanbul, Ocak 2017

Hodgson, Marshall G.S. **İslam’ın Serüveni**, Phoenix Yay, Çev.: Berkay Ersöz, Editör Prof. Dr Hasan Onat, Ankara, Aralık 2017

Hodgson, Marshall G.S. **İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde. Bilinç ve Tarih**, Çev: Metin Karabaşoğlu, İz Yayıncılık Yenişafak, İstanbul, 1993

Hodgson, Marshall G.S. **The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilisation**, Chicago Press, USA, 1974

Hodgson, Marshall G.S. **Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek**, Vadi yay, Çev: Ahmet Aydoğan, Ahmet Kanlıdere, İstanbul, 2018

Hourani, Albert **Batı Düşüncesinde İslam: Marshall Hodgson ve İslam'ın Macerası**, Doruk yay, : Celal A. Kanat, İstanbul, Ocak 2010

İkbal, Muhammed **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması**, Hece Yay, Çev: Celal Soydan, İstanbul, Kasım 2018

İslamoğlu, Huricihan "Toward an Islamicate cosmopolitan imagination: The moral legacy of Marshall GS Hodgson", **WOCMES**, METU, Ankara, 18 Ağustos 2014, s. 215.

Jaspers, Karl **The Origin and Goal of History**, 3. Bs., New Haven and London, Yale University Press, September, 1965

- Kayhan, Hande “MGS Hodgson’ın İslam Tarihi Yaklaşımında Tasavvufun Teşekkülü”, **7. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı**, Cilt II, İktisat-İlahiyat-İletişim, Edit Burak Yuvalı, Taha Eğri, 2018, s. 139-159, Burdur, İlmi Etüdler Derneği yay, İstanbul
- Kiesling, Linda Letter of Recommendation: The Life of Marshall Hodgson, **The New York Times**, <https://www.nytimes.com/2016/10/09/magazine/letter-of-recommendation-the-life-of-marshall-hodgson.html>
- Kraemer, Jörg **Das Problem der Islamischen Kulturgeschichte**, Tübingen, 1959
- Lindholm, Charles Justice and Tyranny: Law and the State in the Middle East, **Journal of the Royal Asiatic Society**, Third Series, C. 9, No. 3 (Kasım., 1999), ss. 375-388, çev.: Arş. Gör. Kazım Uzun, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tarih Okulu Dergisi (TOD), Eylül 2016 Yıl 9, Sayı XXVII, ss. 609-630., s. 611., (<http://dx.doi.org/10.14225/Joh983>, Eylül 2016)
- Mardin, Şerif **Siyasal ve Sosyal Bilimler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990
- Prigogine, Ilya **Kaostan Düzene: İnsanın Tabiatla Yeni Diyalogu**, Çev.: Senai Demirci, İz Yay, 1994, İstanbul

- Sorokin, Pitirim A. **Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri**, Çev. Mete Tunçay, Salyangoz Yay, İstanbul, Mayıs 2008
- Şulul, Kasım **Kafiyeci'de Tarih Usulü**, İnsan yay, İstanbul, 2003
- Tamari, Steve “The Venture of Marshall Hodgson: Visionary Historian of Islam and the World” , **New Global Studies**, 9/1, Southern Illinois University Edwardsville, USA, 2015, s. 73–87, (çevrimiçi, Steve Tamari, “The Venture of Marshall Hodgson: Visionary Historian of Islam and the World”, https://www.academia.edu/13020572/The_Venture_of_Marshall_Hodgson_Visionary_Historian_of_Islam_and_the_World, 2015)
- Turner, Byran S. **Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm**, Çev.: İbrahim Kapaklıkaya, Ed.: Erhan Güngör, bs 2, Anka yay, İstanbul, 2003
- Turner, Bryan S. **The Sociology of Islam: Contemporary Thought in The Islamic World**, Collected Essays of Bryan S. Turner, Edited by Bryan S. Turner and Kamaludeen Mohamed Nasir, Ashgate press, England, 2013
- Veyne, Paul **Yunanlar Kendi Mitlerine İnanmışlar Mıydı**, Çev.: Mehmet Alkan, Alfa yay, İstanbul, 2016